

reice

recursos web per a la igualtat i la convivència

"Programa finançat pel Ministeri d'Educació, Cultura i Esport"

recursos web
per a la igualtat
y la convivència

GUIA I ORIENTACIONS PER A
L'ATENCIÓ AL DOL DES DELS
CENTRES EDUCATIUS

"Programa finançat pel Ministeri
d'Educació, Cultura i Esport"

GUIA I ORIENTACIONS PER A L'ATENCIÓ AL DOL DES DELS CENTRES EDUCATIUS

Mar Cortina i col·laboradors

JACK I LA MORT

"Explica una llegenda anglesa que estant la mare de Jack debatent-se entre la vida i la mort, el seu fill va baixar a la platja propera a alleujar la seua tristesa. Tot d'una, una silueta alta i prima, es va acostar a ell, vestida amb una capa negra i la cara tapada, i li va preguntar per la Granja Beanstalk, que era on ell vivia. "Qui vol saber-ho?", va preguntar Jack. "La mort", va respondre la dama. Jack li va demanar que ho demostrés ficant-se en una petita botella. La mort es va encongir fins a ficar-s'hi dins. Jack havia atrapat la mort i va tornar a casa feliç, on va trobar a la seua mare totalment recuperada i amb molta gana. Quan Jack va començar a buscar menjar es va trobar que els animals no es morien i les verdures no podien sortir de l'hort. Els dies passaven i res moria, tots tenien cada vegada més gana. I, a més, cada vegada hi havia més de tot, més mosques, més puces. "Tot això és molt estrany", va dir la mare, "Què has fet?". Jack li va explicar el que havia passat. "Hauràs de traure la mort de l'ampolla", va seguir la mare. I així ho va fer. La mort li va dir: "Potser ara entengues que no sóc enemiga de la vida, ja que, sense mi, no existiria. Som dues cares de la mateixa moneda, no podem existir l'una sense l'altra. "I es va acomiadar. Jack va tornar a la platja a mirar les onades anar i venir. En tornar a casa, va trobar la seua mare asseguda al seu balancí favorit, amb cara de serenitat, morta".

Recopilat per Tim Bowley al llibre "Semillas al viento" (Raices, 2001)

Sumari

I. INTRODUCCIÓ	5
II. PRESENTACIÓ DE LA GUIA.....	5
III.OBJECTIUS DE LA GUIA.....	6
IV. QUAN S'ACTIVA AQUESTA GUIA.....	8
V. QUÈ ÉS EL DOL?.....	8
I.VI. EL CONCEPTE DE MORT EN ELS INFANTS I ADOLESCENTS.....	12
VII. 9 PRINCIPIS BÀSICS D'ACTUACIÓ EN LA GESTIÓ I L'ACOMPANYAMENT DEL DOL...	15
VIII. ENFOCAMENT PREVENTIU.....	23
IX.ACTUACIONS PARTICULARS: CASOS.....	27
La mort d'un alumne del centre.....	27
La mort d'una persona de la comunitat educativa.....	31
IX. CONCLUSIONS.....	33
ANNEXOS DIRIGITS ALS DOCENTS I A LES FAMÍLIES.....	35
ANNEX 1:	35
COM COMUNICAR LES MALES NOTÍCIES.....	35
ANNEX 2:	36
COM COMUNICAR UN SUICIDI A UN INFANT O ADOLESCENT	36
ANNEX 3:	39
TORNAR A L'ESCOLA O INSTITUT DESPRÉS O DURANT UNA MALALTIA GREU.....	39
ANNEX 4:	42
COM DONAR SUPORT AL DOL A ALUMNES AMB DISCAPACITAT INTEL·LECTUAL	
42	
ANNEXOS DIRIGITS PRINCIPALMENT ALS DOCENTS.....	45
ANNEX 5:	45
FONTS DE PROPOSTES DIDÀCTIQUES I METODOLÒGIQUES PRÈVIES O PREVENTIVES..	45
ANNEX 6:	48
RECURSOS FÍLMICS I LITERARIS PER EDATS.....	48
ANNEXOS DIRIGITS PRINCIPALMENT A LES FAMÍLIES.....	51
ANNEX 7:	51
FONTS I RECURSOS PER TRACTAR LA MORT DE MANERA POSTERIOR O PAL·LIATIVA...	51
ANNEX 8:	53
IDEES BÀSIQUES A RECORDAR PER TRACTAR LA MORT AMB ELS INFANTS.....	53
ANNEX 9.....	54
DRETS DE L'INFANT I ADOLESCENT QUAN HA PERDUT UN ÉSSER ESTIMAT.....	54

DESCRIPCIÓ, QUÈ ÉS?

I. INTRODUCCIÓ

Parlar de la mort és una cosa delicada i complexa i, alhora, absolutament simple ja que és el final ineludible de les nostres vides. En la nostra cultura és una realitat sobre la qual no treballem obertament, continua sent un tema tabú. La mort és imprevisible, ningú sap amb certesa quan serà l'últim dia de la seua vida i té un caràcter absolutament misteriós. Imprevisible i misteriosa en la seua essència, la mort ataca la mateixa arrel fonamental dels valors que estem perseguint a la nostra societat: la seguretat planificada i la predictibilitat.

Per tot això, la mort conté un valor formatiu extraordinari, si entenem com formatiu tot allò que facilite i permeta el desenvolupament ple de les potencialitats del subjecte i desperte el seu esperit crític i investigador. Les situacions de dolor que pot viure un xiquet/a o adolescent poden ser moltes. És molt important saber de la seua importància en la formació de la persona. També cal saber que aquestes situacions influiran d'una manera o altra i durant un determinat període de temps en el seu rendiment intel·lectual, en les seues relacions i en el seu comportament i, per això, ens pertoca com a docents.

Els sistemes educatius han anat ampliat la concepció de l'educació en les últimes dècades. Però no sempre ho fan en profunditat, per això encara no inclouen en els seus continguts la mort i la finitud com a condicions radicals de l'ésser humà la qual cosa repercuteix majorment en el procés formatiu, com a elements imprescindibles per a la millora personal i social.

II. PRESENTACIÓ DE LA GUIA

El document que tens entre les mans tracta de com podem gestionar el millor possible un cas de mort d'algun membre de la comunitat educativa. Aquesta guia va dirigida a educadors/es, personal no docent, famílies i alumnes. No és una guia terapèutica. Posa l'accent en la part educativa i formativa. Aquesta guia conté les idees i les pautes bàsiques per poder fer front a qualsevol situació de mort d'una manera coordinada i respectuosa, sempre i quan s'haja llegit i debatut abans que succeísca alguna eventualitat tràgica.

Hi ha dos moments de tractar la mort a l'escola, una és l'enfocament previ o preventiu que descrivim més endavant en el document i l'altra és l'enfocament posterior o pal·liatiu, que és aquell que es desenvolupa circumstancialment, quan es dona una vivència de pèrdua propera a un xiquet/a o adolescent, o quan aquesta passa sense avisar. Aquesta guia forma part d'aquest enfocament posterior.

Cada escola o institut haurà de fer seu el document concretant aspectes segons siga la seua realitat i context. La guia conté informació que serà vàlida tant pels docents com per les famílies (veure Annexos). Igualment, la informació que es proporciona és útil per tots els nivells, des d'Infantil fins a Secundària, ja que s'ofereixen orientacions segons les edats.

Confiam que siga, veritablement, d'ajuda.

III.OBJECTIUS DE LA GUIA

L'objectiu general d'aquest document és contribuir a la normalització de la mort i el dol en la societat començant en l'educació ja siga escolar o familiar.

Quan l'escola i l'institut tracten amb normalitat el tema de la mort o qualsevol altra pèrdua i donen un espai perquè els alumnes i tots els membres de la comunitat educativa s'expressen naturalment, el missatge que estem donant és:

- ◆ L'escola i institut és un lloc humà on, a més d'aprendre coneixements, ens formem com a persones entre persones.
- ◆ Qualsevol pèrdua és una cosa que ens preocupa i, de vegades, ens espanta, però podem parlar-ne i compartir-ho per reduir els nostres temors i encoixinar les nostres preocupacions.
- ◆ Si algun dia ens passa a nosaltres, sabem que no estarem sols en el dol.
- ◆ Les pèrdues són una cosa amb la qual hem d'aprendre a conviure.
- ◆ La vida és alegria i sofriment i cap de les dues són per sempre.

Educar per les pèrdues, la mort i el dol vol dir compartir amb els xiquets/es i adolescents les situacions difícils, mostrant-los que els canvis formen part de la vida. Això farà que creixen emocionalment forts, capaços de travessar qualsevol situació de pèrdua sense enfonsar-se i amb la capacitat d'ajudar els altres quan siga necessari.

OBJECTIUS ESPECÍFICS:

- (1) Normalitzar la mort en l'educació social, familiar i escolar per evitar patiments innecessaris en poder parlar d'ella d'una manera espontània i natural.
- (2) Dotar els professionals de l'educació i les famílies de la informació necessària, perquè entenguen que la mort i el procés de dol en els infants i adolescents és una etapa significativa en les seues vides.
- (3) Dotar els professionals de l'educació i les famílies de les eines necessàries per poder fer un bon acompanyament d'aquest procés.

- (4) Contribuir a fer que el procés de dol siga una experiència de creixement, tant per la persona que pateix la pèrdua com per als que l'envolten.
- (5) Prevenir dols patològics.
- (6) Coordinar esforços i iniciatives tant des del professorat com des de les famílies i l'alumnat.
- (7) Disminuir la proliferació de rumors a través de la posada en comú dels fets i la coordinació en l'actuació.
- (8) Assegurar que els esdeveniments tràgics no són ignorats perquè l'escola o institut tenen una resposta humana i formativa.
- (9) Ajudar els estudiants, professors, pares i altres membres del personal en les respostes emocionals davant aquest fet.
- (10) Contribuir a una educació que tinga en compte els fets importants de les vides de les persones.

QUAN I PER A QUÈ S'UTILITZA?

IV. QUAN S'ACTIVA AQUESTA GUIA

Condicions individuals i socials que justifiquen la intervenció per dol:

Defunció d'un/a estudiant

- ◆ Mort del pare, mare, germà o familiar molt pròxim de l'alumne
- ◆ Mort de qualsevol docent del centre
- ◆ Mort d'algun membre del personal no docent
- ◆ Sorgiment o empitjorament d'alguna malaltia greu en un escolar o en algun dels seus familiars propers o en algun docent o personal no docent
- ◆ Suïcidi d'algun dels membres de la comunitat educativa.
- ◆ Qualsevol altra pèrdua que afecte significativament la vida d'un/a alumne/a: divorç dels pares; canvi de casa ciutat o país; mort de la mascota; allunyament d'un dels pares; la mort d'algun infant o adolescent d'un altre col·legi o institut; una catàstrofe natural, etc

INVESTIGACIONS I DOCUMENTACIÓ

V. QUÈ ÉS EL DOL?

El dol és el procés d'adaptació que permet restablir l'equilibri personal i familiar després de la mort de l'ésser estimat.

Poch i Herrero (2003) parlen del dol com un procés normal que permet elaborar la pèrdua i ajudar les persones en dol a viure amb aquesta absència. Així mateix, afirmen que és un procés dinàmic, on hi ha recaigudes, però també és un procés íntim i social, donada la

necessitat de disposar d'una xarxa de suport. Finalment, suposa una elecció, en la mesura que la persona és la que elabora el procés, planificant i buscant significat a les coses que l'envolten.

El dol es caracteritza per l'aparició de pensaments, emocions i comportaments causats per la mort de l'ésser estimat. Tot i el patiment que causa, el dol és normal i ajuda a adaptar-se a la pèrdua, prepara per viure sense la presència física d'aquesta persona i manté el vincle afectiu de manera que siga compatible amb la realitat present. No sol ser necessari l'ús de fàrmacs. Si el malestar és excessiu, pot ser convenient buscar orientació i guia en els professionals

Falsos mites sobre el dol

- ◆ Els xiquets/es no s'adonen del que passa després d'una pèrdua
- ◆ Els xiquets/es no tenen la suficient capacitat per comprendre el fenomen de la transcendència
- ◆ Cal evitar parlar de la mort i dels morts davant d'ells/es
- ◆ És beneficiós procurar que no s'enfronten prematurament a una realitat desagradable com la mort
- ◆ Els xiquets/es i adolescents no elaboren el dol. No atribueixen significat als esdeveniments que succeeixen al voltant de la mort d'un ésser estimat
- ◆ Els adults hem de protegir els xiquets/es i adolescents, en la mesura del possible, del dolor i del sofriment, raó per la qual és millor que no participen en els rituals de comiat.

Què pot passar?

Hi ha moltes variables que influeixen en la manera com la persona es pren la mort d'un ser estimat: l'edat, la cultura, l'educació, la normalització que haja hagut a la casa familiar, experiències anteriors, condicions econòmiques, tipus de vincle, etc. I, per tant, el ventall de sentiments que poden aparèixer és molt ample i hem de tindre la ment oberta per no descartar-ne cap.

Durant el procés del dol es poden produir una sèrie de pensaments, sentiments i conductes fruit de la pèrdua que, en principi, es poden considerar normals. La majoria dels científics opinen que la reacció a la mort d'un ésser estimat és una cosa molt humana per estranya que sigua la forma de presentar-se. És important que la persona es done el permís d'estar en dol. Diferents autors han establert una sèrie d'etapes o fases per les quals passa una persona en dol. Són ben conegudes les establertes per la psiquiatra suïssa Elizabeth Kübler-Ross, pionera en l'atenció a les persones al final de la vida: negació i aïllament, enuig, negociació, depressió i acceptació. Kübler-Ross ho va escriure com una orientació i com a fruit de la seua experiència, per això ens ho hauríem de prendre així i no un com un intent de classificar i ordenar sentiments i reaccions que condicionen i limiten la nostra percepció

i observació. Durant el primer any, és important considerar normal qualsevol reacció, allò més important és que la persona pugui compartir-ho, si vol, sense ser desqualificada o

jutjada.

Convé saber, per menys conegut, l'orientació que també dona W. Worden (2004), el qual prefereix parlar de "Tasques del procés de dol". El concepte de fases considera a la persona ser passiu, mentre que l'enfocament de les tasques li atorga una certa sensació de força i la capacitat de prendre acció. Aquestes són les quatre tasques específiques i indica que no cal que seguiscen un ordre establert:

1. Quan s'ha estat capaç d'acceptar la mort de l'ésser estimat i assumir que no tornarà. Els rituals són de gran ajuda en aquesta primera etapa.
2. Quan s'ha experimentat pena i dolor per la pèrdua. El procés es bloquejarà si es nega el patiment o no es té l'oportunitat d'expressar i treballar les emocions.
3. Quan la persona ha pogut adaptar-se al seu món sense el difunt. Normalment implica assumir noves habilitats i rols que anteriorment desenvolupava el difunt.
4. Quan la persona pot refer la seua vida. La persona ja no viu en el passat sinó en el present, i té algunes expectatives de futur.

Finalment, Worden afirma que el procés acaba quan s'han emplenat les quatre tasques del dol. Un punt de referència pot ser quan pot pensar en el/la difunt/a sense aquest dolor intens i quan pot tornar a obrir les seues emocions a la resta del seu entorn.

Quan de temps dura?

No es pot dir que el dol es manté un temps determinat perquè la seua durada és molt variable. Tot i així, podem considerar que els dos primers anys solen ser els més durs, després s'experimenta un descens progressiu del malestar emocional. De totes maneres, cada persona té el seu propi ritme i necessita un temps diferent per a l'adaptació a la nova situació. Al principi, la imatge del desaparegut ocupa per complet la ment. Se li recorda constantment i es troben a faltar xicotets detalls de la vida quotidiana. Amb el pas del temps, s'alternen aquests moments de record dolorós amb la gradual reorganització de la vida externa i interna.

Progressivament, van espaiant-se els records més amargs per donar pas als que resulten més apreciats. Hi pot haver i hi haurà períodes de recrudescència en dates assenyalades (Nadal, aniversaris, etc.) sense que això supose una ruptura de la normalitat. Arriba, per fi, un moment en què la persona en dol reprén les ganes de viure, mira cap al futur, s'interessa per situacions noves i és capaç d'il·lusionar de nou i expressar-ho.

Característiques del procés de dol en els infants i adolescents

Els xiquets/es són capaços d'adonar-se dels canvis que tenen lloc al seu voltant després d'una pèrdua i són conscients de la mort de les persones significatives. Tots els xiquets/es i adolescents elaboren el dol després de la pèrdua d'un ésser estimat i significatiu per a ells/es. Té unes característiques particulars que difereixen del dol en els adults.

Els xiquets/es necessiten comprendre i donar-li un significat a la pèrdua. També necessiten que se'ls incloga en els processos de dol familiar i que no se'ls excloga amb la intenció de protegir-los. Els xiquets/es necessiten rebre informació sobre el que ha passat i que aquesta informació estiga d'acord amb el seu moment evolutiu i les seues capacitats cognitives i emocionals. Així mateix, també necessiten rebre la dedicació suficient perquè puguen expressar els seus dubtes, els seus temors o les seues emocions. Els nens necessiten acomiadar-se i travessar el seu dol acompanyats. És essencial que els seus familiars es mostren propers i comparteixen amb ells les seues emocions. Aquesta vivència comuna els ajudarà enormement a posar paraules al seu dol i a recol·locar les seues emocions i els seus sentiments. Participar en els ritus funeraris afavoreix enormement que els xiquets/es i adolescents reben el suport i l'abraçada social, a més de permetre'ls col·locar la realitat de la pèrdua en un temps i en un espai. En els processos de dol viscuts en la infància i en l'adolescència és de vital importància l'entorn i la capacitat de suport i recursos que aquest pugua oferir: comprendre, contindre i acompanyar-los en el dol és essencial perquè la vivència de la mort no els deixe vulnerables i els perjudique en el seu desenvolupament. Necessiten sentir que el seu món segueix sent previsible i segur a través del manteniment de les seues rutines i horaris. Necessiten comptar sempre amb una figura estable i significativa que els proporcione un món conegut i tranquil. A mesura que creixen, poden preguntar què passa o fer referència a l'absència del familiar o al nostre estat d'ànim. És important explicar-los de manera senzilla el que ha succeït i per què ens sentim així. Els nens necessiten comprendre i posar paraules al que perceben.

De vegades ens poden cridar l'atenció certes manifestacions o activitats del nen "com si no haguera passat res". És important viure-ho com un acte de control i seguretat sobre el seu espai vital i de desenvolupament.

El xiquet/a de 0 a 2 anys pot reaccionar davant la pèrdua d'alguna de la seues figures de referència, mostrant-se irritat, inquiet, menjant i dormint pitjor, plorant sense motiu aparent o presentant un altre tipus de símptomes somàtics. És capaç de percebre el dolor i el canvi en l'estat d'ànim dels seus cuidadors.

Els xiquets/es 3 a 6 anys es poden mostrar confusos i perplexos davant la pèrdua d'un ésser estimat i preguntar reiteradament on és la persona morta encara que se'ls haja explicat que ja no tornarà. Aquest comportament respon a un intent de comprovar la realitat de la pèrdua. Davant la inquietud i desconcert provocats per la pèrdua és possible que el xiquet/a mostre comportaments regressius, així com una actitud més irascible, queixosa i dependent. Poden imitar la conducta o la forma de reaccionar dels adults que

Els xiquets/es d'entre 6 i 10 anys comprenen perfectament el que significa la mort. Potser entorn als 8/9 anys és quan poden tindre un concepte més desenvolupat. Poden reaccionar negant la realitat de la pèrdua, mostrant-se més actius i juganers, o tractant per tots els mitjans d'estar contents en un intent d'allunyar el dolor. Poden sentir molta por i angoixa davant la possibilitat que ells o altres parents també puguen morir. Davant d'aquestes emocions és normal que es preocupen per la salut de les persones del seu entorn i es mostren més cautelosos amb les coses que puguen ser perilloses.

La mort d'un ésser estimat pot fer-los sentir més vulnerables i és possible que tracten d'amagar aquesta sensació de vulnerabilitat, sobretot en l'ambient escolar, mostrant-se més irascibles amb els companys en un intent de no ser exclosos.

Els preadolescents d'entre 11 i 13 anys entenen perfectament tots els components que conformen la mort, saben que és irreversible, definitiva, causada i universal. Per això, poden sentir-se molt aclaparats i intentar reprimir qualsevol emoció dolorosa que els desborde. Tenen una major consciència dels canvis que la mort portarà a les seues vides i al seu futur. Pot costar-los verbalitzar el que senten. De vegades es mostren reticents a parlar. És fonamental respectar el seu temps i mostrar-nos propers i accessibles. És possible que es mostren irritables o desafiants com a conseqüència de l'enuig que senten en veure la seua vida trastocada i també per sentir-se vulnerables i diferents als altres.

Els adolescents entre 14 i 17 anys poden reaccionar davant la mort de l'ésser estimat veient augmentada la seua actitud pessimista i inconformista davant la vida, mostrant-se rebels i desafiants, o desenvolupant conductes de risc. Altres joves reaccionen assumint un major nombre de responsabilitats i ajudant al seu entorn, en un intent de sentir-se útils i necessaris per a la família. Els adolescents poden aïllar-se com a conseqüència de la mort d'un ésser estimat, passant molt temps sols o dormint. Hem d'estar atents a que aquestes conductes no es perpetuen en el temps.

I. VI. EL CONCEPTE DE MORT EN ELS INFANTS I ADOLESCENTS

Alguns factors que intervenen en una adequada elaboració comprensiva de la mort per part del xiquet i l'adolescent són:

1. Per part dels pares i la família: Les actituds dels seus pares cap a la mort i capacitat de parlar-ne obertament, i la manera com la família i la societat presenten o oculten la mort al xiquet/a.

2. Per part de les seues característiques psicològiques: La seua capacitat per exterioritzar els sentiments, dubtes i qüestions condicionada a l'acolliment que l'entorn proporcione; les seues habilitats cognitives; la seua consistència emocional o fortalesa; les experiències personals prèvies amb la mort, etc.

Les experiències i formacions conceptuals que es formen en edats primerenques són bàsiques per a la seua vida. L'afecte, la comprensió, la informació pertinent a la seua edat i la perspectiva social podran formar part d'una filosofia de vida que serà base i guia del seu comportament amb relació a la mort.

Podem classificar en tres grups els tipus de preguntes que els infants formulen quan hi ha una mort a casa o a l'escola

1. Què es la mort?
2. Per què moren les persones o els animals?
3. Què passa quan una persona mor, on va?

Fins als 3 o 4 anys hi ha una ignorància relativa del significat de la mort i no es considera com una cosa definitiva. Entre 4 i 6 anys, la mort segueix sent un fet temporal i reversible, i els morts tindrien sentiments i funcions biològiques. Poden preguntar com menja el mort o si va al bany. També pot haver "pensaments màgics", en el sentit que poden creure que un mal pensament d'ells va causar aquesta mort. Entre 7 i 10 anys, la mort seria final i irreversible, però els morts conservarien algunes funcions biològiques. En molts xiquets abans dels 10 anys, la mort seria irreversible i consistiria en el cessament definitiu de totes les funcions biològiques. En gairebé totes aquestes edats, el fet de la mort li passa als altres i no es pensa en una mort pròpia. En realitat, abans dels cinc anys no s'arriba a entendre els quatre components bàsics de la mort:

1. És irreversible, definitiva i permanent.
2. Consisteix en l'absència total de les funcions vitals.
3. Sempre hi ha una causa que l'origina.
4. És universal, és a dir, que ningú escapa de morir.

També abans d'aquesta edat és molt escassa la tendència a plorar per un dol. El que sol haver-hi, sobretot, és perplexitat i confusió. És per això que pregunten reiteradament pel mort: on és i quan tornarà.

Diferents autors (Gesell, 1954, Kübler-Ross, 1992 i Thomas 1983) han establert una psicologia evolutiva de la mort que ens pot orientar i, també, com en les fases del dol, condicionar. Preferim agafar la proposta de COUSINET (1939), que no pren com a referència l'edat:

- ◆ Primera etapa: el xiquet no pot entendre el problema de la mort.
- ◆ Segona etapa: la mort és una llarga absència, una desaparició provisional.

- ◆ Tercera etapa: la mort queda integrada en el xiquet a través dels elements socials concrets (dol, enterraments...)
- ◆ Quarta etapa: més o menys abans de l'adolescència apareix la consciència de la pròpia finitud. L'adolescent té consciència del propi jo a partir de la consciència de la finitud.

El que tenen en comú els autors abans esmentats són aquestes tres fases:

1. Desconeixement de la mort.
2. Descobriment real de la mort dels altres: aquella persona ja no hi és.
3. Descobriment de la pròpia mort: jo també he de morir algun dia.

COM ES REALITZA?

VII. 9 PRINCIPIS BÀSICS D'ACTUACIÓ EN LA GESTIÓ I L'ACOMPANYAMENT DEL DOL

Per normalitzar les situacions d'eventualitat tràgica de la manera més educativa i humana possible, ens sembla necessari partir d'uns principis bàsics que es puguin adaptar a cada circumstància. Nosaltres proposem els següents:

1. Coordinació
2. Mirada i escolta sensible.
3. Flexibilitat
4. Comunicació
5. Respecte
6. Generositat
7. Inclusivitat normalitzadora
8. Atenció al present
9. Seguiment

1. **Coordinació**

Les necessitats organitzatives de cada centre acostumen a ser diferents, per això es fa difícil generalitzar propostes, però convé seguir les directrius bàsiques que suggereix aquesta guia per establir alguns aspectes organitzatius propis. El primer pas, doncs, el de la coordinació, és previ a l'eventualitat tràgica i suposa just haver llegit les orientacions de la guia i fer-les pròpies.

Sugerim la creació d'una comissió de treball formada per un representant de cada nivell, algun membre de l'equip directiu i l'orientador/a. Aquesta comissió personalitzarà les actuacions a seguir en cas de mort en la seua escola o institut establint un/a portaveu del centre educatiu i un/a coordinador/a per dur a terme les orientacions de la guia. No ha de ser la mateixa persona, però han d'estar totalment coordinats.

També s'establirà el procés comunicatiu (sobre el qual fem alguns suggeriments a sota), és a dir:

- ◆ Com ens ho comuniquem entre nosaltres,
- ◆ Quines persones estarien implicades,
- ◆ Com es comunica a l'estudiant,
- ◆ Com es comunica a la família o les famílies,
- ◆ Qui redacta els escrits o fa les telefonades,
- ◆ Quin serà l'espai físic on comunicarem la notícia

Aquesta comissió s'encarregaria de l'elaboració d'una carta de condol que és un gest important cap a la família.

Suggestiments

- ◆ La persona que primer sap de la notícia li la comunica amb discreció al director/a i a la resta de l'equip directiu. Aquest li la comunica a l'orientador/a.
- ◆ La primera tasca a fer és verificar els fets. Si potser, parlant amb la família directament.
- ◆ Una vegada verificats, es fan les comunicacions oportunes:
 - Al tutor/a
 - A la resta de l'equip educatiu
 - Al personal no docent
- ◆ És important tindre actualitzades permanentment les dades personals: telèfon i correu electrònic del professorat així com els telèfons de les famílies.
- ◆ Es fa una reunió per planificar com s'informarà als alumnes i a les famílies on estaran presents
 - Director/a i cap d'estudis
 - Tutor/a de l'alumne o alumnes
 - Orientador/a
- ◆ Depèn del cas, es procedirà d'una manera o altra (podeu trobar més informació a l'Annex "Casos").
- ◆ El més important és que els principis bàsics d'actuació assenyalats en aquesta guia estiguen presents en cada una de les decisions i actuacions.

2. Mirada i escolta sensible (Coneixement clar i precís de la situació)

Existeix la tendència entre els adults a la intervenció i, a més, de manera immediata. Primer de tot, ens hem d'aturar, mirar, escoltar i contemplar la situació en tota la seua complexitat així com tindre en compte totes les persones implicades. És molt important disposar de tota la informació abans de prendre decisions: Què ha passat? Com ha passat? Què sap el xiquet/a o adolescent? Què li han contat? Què ha contat (o no) ell/a als companys? Què vol fer la família? Què vol la família que se sàpiga i què no? Què vol fer el xiquet/a o adolescent respecte a l'escola o institut?, etc.

El missatge bàsic que l'escola o institut ha de transmetre és: “*Estem amb tu. Per al que necessites i quan ho necessites*”

En moltes ocasions aquesta tendència a la intervenció ens fa donar passos que, malgrat ser benintencionats, poden estar envaint espais personals i íntims dels quals no som conscients. Hem d'assegurar-nos que el xiquet/a, adolescent i família sàpien que a la seua escola o institut van a trobar un *clima de seguretat i calidesa emocional*

3. Flexibilitat (Adaptació a cada situació particular)

Potser no hauríem d'omplir aquesta guia de respostes, sinó de bones preguntes. Potser no hem de preguntar-nos: "Com actuar en aquest tipus de situacions?", sinó "Com actuar amb aquest infant (adolescent, adult) concret, en aquesta situació concreta?".

El xiquet/a o adolescent viurà els canvis, les pèrdues i la mort condicionat per la manera com ho visquen els adults que l'envolten. Per fortuna, aquest condicionament és relatiu, ja que, com a infant o adolescent, conserva la seua naturalitat, el seu esperit investigador, la seua creativitat i la seua aposta total per la vida. I és ací on podem aprendre d'ells.

Volem actuar amb el xiquet/a o adolescent o amb els pares de la millor manera possible, però hem de considerar que potser no hi ha una manera estàndard aplicable a qui tenim davant. No hi ha receptes tancades per a aquestes situacions. Tindre en compte les orientacions que estem oferint permetrà travessar la situació tràgica amb més d'un aprenentatge enriquidor, més units i més preparats per quan ocórrega alguna cosa semblant a la família o a l'escola o institut.

4. Comunicació (Coherent, sincera i honesta)

Convé saber del poder de la paraula i del poder del silenci. Mitjançant les paraules i el silenci posem de manifest el que sentim: oculta i obertament. La nostra cultura està basada en les paraules però el silenci té tant valor comunicatiu o més que elles. No solem deixar espai a la reflexió íntima, a la interiorització i al no saber. Aquests tres conceptes solen provocar por i inseguretat per desconeixement i perquè, culturalment, no estan relacionats amb la professió docent.

El més important és que els xiquets/es i adolescents puguen percebre que les expressions emocionals que es donen són sinceres. Que capten que la comunicació amb ells és honesta, és a dir, que no hi ha enganys ni mentides ni silencis desconcertants. I sobretot, que es compta amb ell/a, amb la seua opinió, tinga l'edat que tinga. Això li atorga la pertinença a un grup humà, pilar fonamental per sentir que no estarà tot sol en aquesta etapa de la seua vida.

Qualsevol situació és més suportable per a un xiquet/a si sap el que està ocorrent i no ha de recórrer a la seua imaginació i fantasia per deduir-ho. No saber el fa sentir insegur, desprotegit i fora de joc. "Per què no compten amb mi? Què està passant?... ", es pregunta. Mentre aquestes càbales i altres similars circulen pel seu cap, de vegades els adults van

prenent les seues pròpies decisions ignorant què pot estar sentint i sense valorar què és el més convenient per a tothom. "És millor que no li diem res perquè no patisca" o sentències similars amaguen l'egoisme i l'autoprotecció dels adults per la dificultat que pressuposen d'haver de explicar-li, al xiquet/a o adolescent, una situació de separació, malaltia, pèrdua o mort.

Donem per fet que el xiquet/a o adolescent té menys capacitat per travessar situacions difícils, quan diferents investigacions ens demostren que tenen més recursos personals que els adults per afrontar situacions de tristesa i pèrdua a causa de la seua capacitat d'estar en el present i de les seues ganes de viure. Ells i elles tenen molt a aportar a les nostres escleròtiques visions de la vida i la mort, als nostres condicionats conceptes de dolor i pèrdua. En el seu afany per viure, generen solucions creatives a qualsevol situació.

Tant pitjor que aquest silenci que oculta, són les mentides que els expliquem per fer del món un lloc amigable i fer de la vida un recorregut plàcid i sense problemes. El món de vegades és amigable i de vegades és tremendament injust i sense sentit. La vida és un recorregut ple de tot: alegries, plors, absències, expectatives no complertes, etc. I el secret per eixir enriquit/da és travessar-ho junts.

Així, davant preguntes del tipus: "On és?" "On se n'ha anat?", podem dir que hi ha tres moments en la resposta:

1. La resposta més sincera és No sé...un no sé obert, qüestionador que convida a seguir indagant; però moltes vegades temem dir-la com si al fer-ho, deixarem al xiquet/a o adolescent sense resposta i això fóra negatiu. Però vist des d'una altra perspectiva, si l'adult diu No sé, deixa el camp abonat a la imaginació del xiquet/a o adolescent i un espai a omplir i construir.
2. El segon moment seria introduir les creences i dir la nostra, si la tenim, sempre precedit de l'aclariment que és una creença i no una veritat absoluta: A mi m'agrada pensar que...Les creences són respectables mentre ningú intente imposar la seua a un altre. També és molt important que aquelles persones que no creuen en res, no ho proclamen com una veritat absoluta, sinó al mateix nivell de les creences.: "Jo crec que se'n van al cel, perquè sóc cristiana"; "Jo crec que es reencarnen perquè sóc budista"; "Jo crec que quan tot s'acaba, tot s'acaba", etc.
3. I el tercer moment seria el crucial: No sé, a mi m'agrada pensar que...però el més important és el què tu en penses? On creus tu que hi és?
4. És fonamental que li puguem comunicar que:
5. Pot comptar amb nosaltres per a seguir avançant en el seu procés de coneixement.
6. Cap de les seues respostes va ser censurada, adjectivada o menyspreada.

7. La nostra resposta no és més ni menys vàlida: és només la que a nosaltres ens agrada creure.
8. Tot això genera una bona base per a la riquesa de l'intercanvi humà fonamentada en el respecte, la comunicació amb l'altre i la confiança.
9. A l'Annex 1: "Com comunicar les males notícies" hi trobareu més informació.

5. Respecte

Qualsevol guia d'actuació en cas de mort a l'escola o institut, ha de desenvolupar-se tenint en compte les necessitats, la vivència i l'elaboració del xiquet/a o adolescent, prenent aquest referent com a guia i font de coneixement dels adults.

Això significa:

- a. Respectar qualsevol decisió que prenga el xiquet/a o adolescent, malgrat nosaltres no estem d'acord. Recordem sempre que és el seu procés i que nosaltres estem per canalitzar i acompanyar i no per imposar.
- b. Consultar amb la família que ha tingut la pèrdua abans de prendre qualsevol decisió.
- c. Evitar que es produïsqen converses que jutgen, oferint a les altres famílies espais i vies d'informació i coordinació amb el centre perquè no hi hagen conductes aïllades.
- d. Respondre qualsevol pregunta que ens facen els xiquets/es o adolescents sabent que el que estan demanant no és una resposta lògica o racional sinó una complicitat que els ajude a dur millor la situació.
- e. Tindre cura en les mostres físiques d'afecte: no totes les persones reben de bon grat el contacte físic, una abraçada o un bes i això és totalment respectable. Com sempre convé observar abans d'actuar.
- f. En situacions de mort i dol es posa més en evidència si la persona té creences religioses o no. Les nostres creences -o la manca d'elles- han de quedar relegades a un segon plànol. El que ara importa és que la família que ha tingut la pèrdua ho faça a la seua manera.

Per tant el respecte ha de ser:

- ◆ Per la vida que continua
- ◆ Per un mateix
- ◆ Per la persona que ha faltat
- ◆ Per la persona o persones que més directament pateixen la pèrdua
- ◆ Per tot l'alumnat
- ◆ Per tot el professorat i personal no docent

6. Generositat

No podem lliurar a ningú del sofriment però sí podem fer-li'l més suportable. Quan algú pateix, el que podem fer per ell és estar al seu costat, acompanyar-lo, fer-li sentir que no està sol. Si les persones podem travessar les pèrdues amb naturalitat, consciència i afecte, activem el sistema immunitari emocional i cada vegada tenim més defenses i més capacitat de gestionar i integrar sentiments de dolor, tristesa o pèrdua.

Com educadors i com a adults tenim la responsabilitat de trobar la manera de comunicar una mala notícia i d'aprendre a estar amb ells en el dolor i el sofriment. Tancar els ulls al patiment dels altres és egoisme, justificat i encobert pel tabú social. Estar amb l'altre en el seu sofriment, si ho desitja i de la manera en què ho necessita, és generositat.

És important que aquesta generositat siga conscient i regulada:

- ◆ Saber veure les necessitats de l'altre. En moltes ocasions els xiquets/es i adolescents (inclús els adults) no poden expressar verbalment i directament el que necessiten, ho hem de saber veure.
- ◆ Oferir-nos en aquelles situacions que sabem que podem fer-ho perquè tenim les condicions o habilitats.
- ◆ No oferir-nos per aquelles per les quals no les tenim; hi ha altres persones que les tindran.
- ◆ Es tracta de fer una xarxa de recolzament on cada un ofereix el què pot oferir i uns es recolzen en els altres.
- ◆ Quan es tracta d'ajudar, hem de saber de quin temps real disposem per oferir. Millor donar poc, però constant, que prometre molt i després no poder aconseguir-ho.
- ◆ Ajudar no necessàriament passa sols per seure i parlar, poden ser moltes coses: dur o arregar els fills de l'escola; dur un menjar preparat; arreglar la casa, anar a fer un cafè o un passeig pel camp o la mar, fer la compra, etc.
- ◆ Hem d'evitar el desgast personal. El dol és un procés, no és una cursa de 100 metres, és un maratón i hem de reservar i dosificar el temps i l'energia per no quedar-nos sense a meitat del camí.

En l'oferiment d'ajuda, tenim en compte les nostres necessitats i les fem compatibles amb les de la persona que anem a ajudar.

7. Inclusivitat normalitzadora

Quan un xiquet/a o adolescent perd algun membre de la família pot tindre el sentiment de ser diferent. De vegades es posen nerviosos en situacions socials amb iguals per por que els discriminen, parlen d'ells o els critiquen. Alguns, al principi, s'estimen més estar amb algun adult de confiança que amb els seus companys. És molt important que la normalitat es produísca tant per part dels companys com dels adults.

En moltes ocasions, i malgrat que sembla paradoxal, si el missatge d'“Estem amb tu per allò que necessites i quan ho necessites”, ha estat ben tramés, no faran ús de l'ajuda que els oferim. La raó és que l'escola o institut és el lloc on passen la meitat del dia, és la seua segona llar, per dir-ho d'alguna manera, i desitgen que tot continue com sempre, ja que si a casa tot es troba en una situació de desconcert, almenys hi ha un lloc on poden continuar

sent qui eren. Si la persona se sent compresa, respectada i acompanyada tindrà més capacitat per integrar la situació dolorosa. Inclusivitat, llavors, vol dir:

- ◆ Estar atent al seu comportament dins de l'aula, la seua relació amb els companys/es, el seu interès pels estudis i el rendiment acadèmic, però de tal manera que no se senta “vigilat”; de vegades temen sentir-se sobreprotegits per la seua situació i no els sol agradar ser tractats amb massa amabilitat. Els infants i adolescents volen ser tractats amb normalitat i, a la vegada, amb consideració per les seues circumstàncies. Ací resideix la nostra creativitat com a docents: trobar el punt mitjà entre no fer-lo el centre d'atenció i actuar com si res no haguera passat.
- ◆ És important que el/a professor/a no canvie les seues exigències quant a la conducta correcta, sabent que, en alguns casos, els infants o adolescents que estan en dol poden presentar menor capacitat d'atenció, els pot resultar més difícil la concentració (necessiten pensar en la persona que se n'ha anat, com serà la seua vida a partir d'ara, etc.) i potser se li obliden les coses amb més facilitat que abans(demaneu als pares una signatura, els deures, un projecte, l'estoig, etc.) . Davant aquestes actituds, hem de tindre més paciència i flexibilitat.
- ◆ Convé designar a una persona a la qual podrà acudir quan ho necessite. Allò ideal és que siga el tutor/a o orientador/a, depenent del vincle que tinga amb cada un d'ells. Sempre és més convenient algú amb qui ja té el vincle fet.
- ◆ També és important designar un lloc, un espai on puga anar en cas de sentir necessitat d'estar tot sol o amb algun amic/a.
- ◆ Oferir-los la possibilitat de cridar a casa en qualsevol moment, la mort és imprevisible i alguns xiquets/es temen pels adults de la seua família que estan vius.
- ◆ Flexibilitat metodològica: En els primers mesos, estarem atents a veure com va funcionant a l'aula i si trobem necessari donar-li més temps als exàmens, a l'entrega dels treballs, no fer-lo eixir a la pissarra, etc. Dependrà de la nostra sensibilitat didàctica que hem d'activar al 100%.
- ◆ Coeducació: Hem d'estar atents als prejudicis socials que marquen en aquests casos quins són els comportaments dels “homes” i quin el de les “dones”, per obrir horitzons i permetre qualsevol expressió de sentiments.
- ◆
- ◆ Com treballar la inclusivitat normalitzadora amb els altres alumnes?
- ◆
- ◆ Parlar del dol: Una vegada, el centre educatiu ha contactat amb la família i ha rebut el permís de parlar sobre la mort a l'aula, els professors poden obrir el tema i parlar de com el dol ens afecta i, sobretot, deixar-los parlar a ells.

- ◆ Tornar a l'aula: Se li pot demanar a la classe com els agradaria a ells/es ser tractats si estigueren en la situació del seu company/a.
- ◆ Explicar-los que poden trobar canvis en la conducta del seu company/a quan torne i que no li tinguen massa en compte si s'enfada més de lo normal, si s'allunya dels companys: un poc més de paciència sense caure en el consentiment.
- ◆ Oferir ajuda a alguns companys que es poden sentir impotents o frustrats per no poder fer res o aquells que puguen recordar alguna pèrdua pròpia.
- ◆ En els casos de mort d'un company, trobareu les indicacions en el document "Casos particulars d'acompanyament educatiu en casos de mort i dol"
- ◆ Dins d'aquest document hi ha un destinat als alumnes. "Què puc fer per recolzar a un amic que està en dol?"

8. Atenció al present. (Dia a dia)

La idea de viure en el present és bona, però no només per a moments de pèrdua i dol; és recomanable per a qualsevol etapa de la nostra vida. Els infants són experts en viure el moment. Als adults ens resulta difícil perquè solem "viure" al nostre cap: repensant el passat o dissenyant el futur. És realment important que siguem conscients de la manera com els nostres pensaments són la causa de moltes angoixes i preocupacions innecessàries; amb això l'única cosa que fem es malbaratar el temps (i ja sabem que és limitat).

Viure amb consciència de finitud ens dóna just aquesta capacitat de no arrossegar assumptes pendents innecessàriament ni fer càbales de futur. És preferible dir Perdó, t'estime, ho sent gràcies, etc. per poder seguir gaudint de les nostres relacions el més plenament possible i no penedir-nos de res en el moment final de vida. Aquest aprenentatge d'estar atents als nostres pensaments, sensacions i emocions ens dona claredat per:

- ◆ Estar més receptius als sentiments de la persona que està en dol.
- ◆ Estar atents a les nostres emocions quan sorgeixen i saber gestionar-les.
- ◆ Saber que si l'infant o adolescent té un episodi de tristesa o alguna reacció inhabitual, ho prendrem com el que és: un episodi. Sense fer més elucubracions o interpretacions a no ser que es repetisca amb freqüència.
- ◆ Saber que si l'infant o adolescent no fa cap mostra d'estar en dol, ho prendrem com el que és: de moment, no en fa, i seguirem serenament atents.
- ◆ Saber el que sentim en cada moment i amb cada persona amb la qual ens creuem i, per tant, actuar en conseqüència.
- ◆ Ser conscients del que estem pensant.
- ◆ La capacitat d'estar en el present desenvolupa una percepció sensible de les persones i les situacions que val la pena experimentar.

9. Seguiment. (Després del després)

Amb la velocitat amb què vivim actualment, és molt probable que durant el primer mes, les persones estiguen pendents i interessades i ho mostren, però és difícil mantindre aquest interès.

Per moltes persones, no són els primers mesos els més dolorosos, sinó més tard; per això, és de vital importància dosificar l'ajuda perquè siga un degoteig constant. Per a aquells que han patit la mort de un familiar, generalment, els dies festius intensifiquen la tristesa i el dolor que ja de per si senten. Els records dels dies festius passats són un gran contrast amb la pèrdua que senten. I la persona que està de dol pot sentir-se més aïllada i diferent durant

eixos moments. Tant els nens com els adults se senten sols, fora del cercle de diversió, alegria i unió.

Convé:

- ◆ Tindre en compte que l'expectativa dels dies festius, en general, és tan difícil o més que els propis dies festius.
- ◆ Acceptar els records. Els records són un dels millors llegats que queden quan algú mor. Compartir i escoltar els seus records i els records dels seus nens, plorant i rient junts, fa que la persona morta forme part d'aquests dies especials.
- ◆ Crear un pla. Planificar, junt amb els alumnes i el professorat, així com amb les famílies què es farà durant aquests dies especials, quines tradicions mantindrem aquest any i quines no.
- ◆ Tindre paciència. No importa quan de temps ha passat des de la mort. Són molt importants tots els dies festius durant el primer any.

No oblidem que la pèrdua d'una persona és per sempre i que, malgrat el temps fa la seua tasca, això no vol dir que el sentiment d'absència haja minvat. Recordem que cada dol és cada dol i que no hi ha patrons fixos sobre els quals recolzar-nos.

VIII. ENFOCAMENT PREVENTIU

No s'educa per les pèrdues només en el moment d'elles, hi ha un recorregut educatiu previ que podríem dividir en cinc àrees:

1. **Educar en l'observació atenta i reflexionada.** Observar i comentar els canvis en la naturalesa i els seus cicles; les persones i les seues etapes; els fets i un mateix per constatar que la vida és transformació i canvi constant. Plantejar-los preguntes i respondre a les seues animant sempre a buscar respostes pròpies, encoratjant el dubte investigador.
2. **Educar en l'autonomia, la solidaritat i la responsabilitat.** Un excés de permissivitat disminueix la capacitat de suportar l'adversitat i l'esforç; debilita el sistema immunològic emocional perquè no hi ha un marc educatiu definit on els actes tenen conseqüències. En la vida diària convé no posar-los les coses massa fàcils, convé donar-los oportunitats de reflexió i superació quan els ha anat malament, proposar desafiaments que puguen assolir amb esforç i perseverança, dotar-los d'estratègies d'afrontament. Tot això els permetrà avançar per la vida segurs i tenint en compte els altres. Això no es fa en un dia, sinó en la continuïtat de la convivència i des que naixen.
3. **Educar en la resiliència.** El primer que va fer servir aquest terme va ser Bolwby (1992) i la va definir com "ressort moral, qualitat d'una persona que no es desanima, que no es deixa abatre". Heus ací algunes definicions segons diversos autors:

"L'habilitat per sorgir de l'adversitat, adaptar-se, recuperar-se i accedir a una vida significativa i productiva "(Bice, 1994).

"És l'art de navegar en els torrents" (Cyrułnik, 2002).

La prevenció consisteix a desenvolupar en els xiquets i xiquetes i adolescents el descobriment de les seues qualitats i potenciar-les per aconseguir la seua realització personal i activar-hi la seua capacitat de resiliència, que no és altra cosa que la finalitat última de l'educació: aconseguir una societat més justa, més lliure, solidària i compromesa perquè hem format un ésser humà més just lliure i compromès. La tasca del professional compromès amb aquest model preventiu consistirà a ajudar-los a reconèixer i enfortir els vincles afectius que els uneixen, la confiança bàsica que tenen en si mateixos i en la seua família, a trobar els recursos interns que posseeixen.

4. **Educar per una intel·ligència emocional.** Segons Bisquerra (1999) els objectius de l'educació emocional s'haurien de dirigir cap a un millor coneixement de les emocions, tant les pròpies com les dels altres, i a generar un seguit d'estratègies per prevenir tot el que impliquen les emocions negatives i saber gaudir de les positives. D'aquesta manera es desenvoluparia el que s'anomena intel·ligència emocional i es tindria una actitud més positiva davant la vida. La pedagogia de la vida i de la mort formaria part d'aquesta educació emocional. Educar per la vida i per la mort significa ajudar a acceptar els límits de cada u. És bàsic saber que no som omnipotents. En general es mira que els xiquets i xiquetes siguin el màxim d'autosuficients, que depenguen dels altres el menys possible. Ja està bé això, però també cal que siguin conscients que les persones es necessiten entre elles. perquè soles no poden dur a terme ni

superar algunes situacions. Acceptar que som limitats ha de ser un objectiu de l'educació.

5. **Educar per la salut.** Davant la pèrdua d'un ésser estimat, els xiquets/es i adolescents poden tindre infinitat de reaccions, però si se'ls ha ofert una base de valors i actituds positives, aquesta pèrdua es podrà anar assumint de la forma menys traumàtica possible. Si s'ha fet prevenció, disminuirà el risc de trastorn emocional. Educar per la salut implica també ensenyar a dormir les hores adequades cada dia, tindre hàbits saludables, una dieta adequada, etc. Aquestes condicions "sanes" ajuden en qualsevol procés emocional.
6. **Educar per la transcendència.** Transcendència, és la qualitat de transcendent que vol dir allò que sobrepassa els límits de la realitat concreta. En educació és ampliar l'univers de l'alumne, quan aprén una nova habilitat o un nou coneixement, està anant cap a un terreny que encara li és desconegut; educar per la transcendència és despertar aquesta curiositat pel que encara no coneix, fomentar el desig d'anar més enllà, ampliar horitzons, animar-lo a qüestionar i qüestionar-se, participar en eixe procés constant que tenen els infants i els adolescents sobre preguntes essencials de la vida i la mort.

En general, cada nova etapa del desenvolupament evolutiu del xiquet/a suposa una pèrdua o separació major de la dependència dels seus cuidadors, així com una pèrdua de l'estatus i els models de relació assolits fins a aquest moment del seu desenvolupament. Aquests

canvis en la condició de ser i estar del nen s'anomenen transicions psicosocials i, tant el nadó com el nen o l'adolescent, les viuen com a veritables duels. El deslletament, la bipedestació, l'entrada a l'escola, els canvis corporals o els canvis en les relacions amb els pares o amb els iguals impliquen una transformació i un procés de dol a elaborar.

El procés de viure es troba sempre marcat per les pèrdues. En aquest sentit, la vida humana i el creixement o desenvolupament psicològic poden entendre's com un conjunt de processos de dol que se succeeixen al llarg de la vida

Educar suposa generositat, esforç, perseverança, honestat i coherència. Educar suposa aplicar-nos el que prediquem. I això no sempre és fàcil ni estem sempre disposats. Però podem veure-ho des d'una perspectiva més motivadora: educar és compartir, acompanyar-nos mútuament, celebrar junts, acomiadar junts, descobrir junts en la interacció les nostres debilitats i fortaleses. Així, els infants van descobrint per ells mateixos la vida i les petites morts, van traient conclusions de les seues pròpies experiències i donant-se compte de les conseqüències de fer les coses d'una manera o altra.

Proposem diferents vies d'intervenció preventives

L'educació per a la vida i la mort, des del seu enfocament previ o curricular, es pot desenvolupar des de les següents pautes comunes:

- ◆ Partir dels continguts educatius de les àrees curriculars, enriquits amb els transversals consensuats.
 - ◆ Treballar la presència de la mort sense que es perceba una atenció especial.
 - ◆ Raonar amb naturalitat, evitar prejudicis.
 - ◆ Comunicar amb sensibilitat, no amb sensibleria o insensibilitat.
 - ◆ Buscar el desenvolupament del sentit reflexiu crític, autocrític i transformador. Les anteriors indicacions s'organitzarien en tècniques d'ensenyament, que són les habituals dels educadors. Una de les característiques és que, per ser propostes metodològiques, han de programar-se.
1. **De manera interdisciplinària.** Es tracta de coordinar diferents departaments, en el cas de l'educació secundària, i de professors de diferents àrees en el cas de la primària. Té l'avantatge d'oferir una perspectiva globalitzadora, encara que presente cert grau de complexitat per la coordinació que implica.
 2. **Intervencions improvisades.** Encara que potser siga la forma més habitual, no les recomanem ja que pequen de falta de planificació i de reflexió i depenen exclusivament del tarannà i els recursos personals de cada professor o professora amb les subsegüents mancances de rigor i coherència.
 3. **Incloent-ho en el Projecte Educatiu de Centre.** Si el centre educatiu té en compte la importància de la normalització de la mort i de l'acompanyament educatiu, contemplarà de bon grau incloure-ho dins el PEC. Per aconseguir que el PEC siga funcional, és a dir, perquè tinga repercussions reals i tangibles en el funcionament del centre, és imprescindible que hi haja coneixement, motivació, compromís, recursos, etc. per part de la comunitat educativa. Si no hi ha tot això, el PEC és senzillament un document escrit. A la vegada, el PEC s'ha d'anar revisant periòdicament per actualitzar-lo i donar coherència a la tasca educativa. Si la pedagogia de la vida i de la mort està contemplada al PEC, aquesta ha de ser assumida per tot el col·lectiu a qui va dirigida. Per buscar les formes d'aplicació d'aquesta pedagogia, cal una participació de totes les persones implicades per evitar interpretacions diverses i, d'aquesta manera, treballar en una mateixa línia. Els pares i mares han d'estar informats d'aquesta tasca igual que ho estan d'altres. El PEC ha d'estar aprovat pel Consell Escolar on també hi ha representants dels pares i mares de l'escola. Per tant, les famílies també estan implicades en aquesta pedagogia de la vida i de la mort. Ara bé, davant de les pors, inseguretats i dubtes que la mort genera, és bàsic clarificar a les famílies quin tipus de tasca es durà a terme. Sovint els pares i mares que formen part del Consell Escolar estan assabentats del contingut del PEC, però la resta de famílies no el coneixen bé. És imprescindible, doncs, informar-los, per evitar malentesos o desacords. En un tema tan delicat com els que ens ocupa, quanta més informació tinguen les famílies, més confiança posaran en la tasca dels educadors i més col·laboraran en dur-la a terme.

4. **Inserit en el currículum.** Cada matèria ofereix, si ho sabem veure, continguts que podem relacionar amb el tema de la vida-mort (Cortina, el Sr. 2003; Herrán, A. de la; González, I. ; Navarro, M.J. ; Bravo, S. i Freire, M.V. 2000): la música, la literatura, la història, les ciències de la naturalesa, l'ètica, la filosofia, la física i química, etc. En totes elles podem veure reflectit el tema i realitzar activitats, així com podem comprovar que la inquietud per la mort és una cosa inherent a l'ésser humà, de qualsevol època i de qualsevol cultura. L'ideal és que aquestes activitats es veguen reflectides en la Programació General de l'Aula i en el projecte curricular d'etapa.
5. **Des de les tutories.** La nostra proposta vol remarcar que els destinataris bàsics són els tutors o tutores sempre en coordinació amb el departament d'orientació i altres professors. La tutoria és l'espai natural on abordar a fons inquietuds i qüestionaments dels alumnes. Atés que en Educació Infantil i Primària no hi ha unes hores setmanals dedicades a tutories, hem de recórrer a altres moments, és a dir, aprofitar qualsevol situació que es presente a classe a través de alguna vivència o d'algun comentari d'algun alumne.

Quan s'ha parlat de la mort a casa o a l'escola o s'ha treballat a l'aula des d'alguna de les vies proposades, podem concloure que el procés d'acompanyament al dol i la vivència del propi dol es produeix d'una manera més espontània i natural.

A l'annex 2 hi ha diverses fonts on trobar Propostes didàctiques i metodològiques per les diferents edats. I a l'annex 3 us oferim una sèrie de Recursos fílmics i literaris per treballar la mort de manera prèvia o preventiva.

IX.ACTUACIONS PARTICULARS: CASOS

LA MORT D'UN ALUMNE DEL CENTRE.

La mort es produeix en el mateix centre. (Educació Primària)

Un alumne del centre de 10 anys es troba malament i demana eixir a consergeria a telefonar els seus pares. El professor li dóna permís i fa que un company l'acompanye. L'alumne crida a casa i els pares confirmen que venen a buscar-lo. Mentre arriben, l'alumne sofreix un atac al cor i mor. Quan els pares arriben quinze minuts més tard, es troben la notícia.

Què fa el Centre?

- El professor present o el conserge informa l'equip directiu.
- L'Equip Directiu atén la família i informa l'orientador/a del que ha passat
- De la manera més discreta possible, s'informa els/les professors/es
- L'orientadora i/o el tutor/a s'ocupen de la família

- Com l'alumne té dos germans al centre que són més menuts, se'ls avisa a part perquè estiguen amb la família.
- Cada tutor/a es reuneix amb el seu grup-classe i comunica la notícia a l'alumnat, tenint en compte la seua edat i precedint-ho de "He de donar-vos una mala notícia" o similar per preparar el terreny.
- Es redacta una carta pels altres pares i mares informant de la mort, se'ls demana discreció, s'adjunta el díptic que tenim preparat al centre per donar a les famílies i se'ls diu que al dia següent tindran més informació.
- Si el soterrament es fa al dia següent, una representació del centre acudeix; el més recomanable és que siga l'equip directiu, el tutor/a i orientador/a. També es pregunta als pares si podem convidar als alumnes de la seua classe. Si ens donen el permís, s'informa als companys que poden anar, tot respectant que algun d'ells no vulga assistir-hi.
- Si el funeral és més tard, es proposa als alumnes fer al centre algun tipus de ritual o cerimònia per dir adéu al nostre company. El seu grup-classe proposa algunes idees i entre tots les fem possibles.
- El grup classe decideix penjar a un arbre frases de comiat que el vent i el temps se'n durién. Es comunica a la resta de classes aquesta idea per si ells també volien escriure frases i penjar-les. Baixen al pati tots els alumnes del centre i els seus companys i tots aquells /es que tenien alguna cosa van penjant els diferents poemes, frases, dibuixos que havien fet per ell, etc. amb una música que havien triat.
- També decideixen que la seua cadira i el seu lloc romandran buits fins el final de curs per recordar-lo.
- Les classes tornen a la normalitat dos dies després, tenint tots en compte que l'ambient durant un temps seria, almenys, diferent. Tots els professors/es saben que han de respondre a les preguntes dels seus alumnes aplicant la flexibilitat metodològica i la inclusivitat normalitzadora.
- La comunicació amb els pares de l'alumne que ha mort s'intensifica per dos motius: oferir el nostre suport i pels altres dos fills que tenen al centre. Els assegurem que estarem atents a qualsevol canvi que observem i que estarem en contacte.

La mort es produeix fora del centre de manera inesperada per un accident de moto (Educació Secundària)

- Una alumna en horari extraescolar té un accident de moto i mor en l'acte.
- El professor/a que primer sap la notícia informa l'equip directiu.
- L'equip directiu informa l'orientador/a.
- Es posa en marxa el protocol.
- Cada tutor/a es reuneix amb el seu grup-classe i comunica la notícia als/les alumnes precedint-ho de "He de donar-vos una mala notícia" o similar. Es dedica el temps que siga necessari a xarrar de l'assumpte i se'ls pregunta què pensen què podrien fer com a companys.

- Si el soterrament es fa al dia següent, una representació del centre acudeix,; com a mínim convendria que anara l'equip directiu, el tutor/a, l'orientador/a i qualsevol company que vulga assistir-hi. Es comunica als pares quina és la intenció del centre de participar en el funeral i se'ls demana si estan d'acord. Evitem qualsevol comentari o crítica cap a les persones que no desitgen assistir al soterrament. Recordem la importància del respecte.
- Si el funeral és més tard, es proposa als alumnes fer al centre algun tipus de ritual o cerimònia per dir adéu al company que ha faltat. El seu grup-classe proposa algunes idees i entre tots les fem possibles.
- Es decideix entre tots què fer amb el seu lloc dins l'aula.
- Es fan propostes pel seu record.
- Les classes tornen a la normalitat, tenint en compte per part del professorat que poden haver reaccions inesperades de companys i que hauran de ser ateses amb paciència. Es té en compte si els alumnes durant els primers dies volen xarrar del tema o treballar-lo d'alguna manera; si és així, cal canalitzar-lo.
- Durant tot el curs s'està atent al comportament i actitud dels companys del seu grup i dels seus millors amics o amigues. Potser volen xarrar del tema, no els primers dies, sinó molt més tard.

La mort es produeix fora del centre després d'una malaltia greu (Educació Infantil i Primària)

- L'alumna té 6 anys i està diagnosticada d'un càncer greu. Ha passat per una operació per extirpar el tumor i està passant per un tractament preventiu de
-
- radioteràpia i quimioteràpia. Mentre no ha d'anar a l'hospital, els pares han parlat amb el tutor per si poden dur-la de manera intermitent a classe ja que la xiqueta demana veure als seus companys.
- El tutor accepta i diu que farà tot allò que estiga en les seues mans i que no dubten a demanar-ho.
- Els companys i companyes acullen la xiqueta amb molta alegria i naturalitat. El mestre prèviament ha explicat que la xiqueta sol faltar a classe, perquè té una malaltia per la qual ha d'anar a l'hospital sovint però que, només puga, assistirà a l'aula perquè té moltes ganes de jugar amb ells/es.
- L'alumna va anant a classe d'aquesta manera i conforme el tractament avança i ella va perdent els cabells, es posa un mocador al cap i continua assistint. Els xiquets i xiquetes no pregunten, saben que és cosa de la malaltia i la tracten igual que als altres. Un dels seus companys decideix ser el seu "cuidador" i mira que no li passe res, que no caiga, que ningú la insulte ni li pegue; ella està encantada ja que ha perdut part de l'equilibri i la seua motricitat no és massa bona.
- El mestre està atent però sense intervindre, deixant que siguin ells/es qui ho gestionen a la seua manera mentre tots se senten bé.

- La xiqueta té una bonica relació amb el mestre i li xarra quan li passa alguna cosa amb la que no està d'acord.
- Quan els metges comuniquen als pares que ja no hi ha res més a fer, aquest li ho comuniquen al mestre per veure com han d'actuar.
- Convoquen tots els pares i mares de la classe a una reunió informativa a la qual acudeix un familiar i no els pares, que s'estimen més no exposar-se emocionalment. En aquesta reunió se'ls informa de la situació i se'ls demana discreció i respecte per la família. Es decideix que quan ocòrriga, serà el mestre qui comuniqui la notícia als xiquets/es perquè s'assabenten tots al mateix temps. Les altres famílies sabran quan passarà això per estar atents i poder donar resposta a les preguntes dels seus fills.
- Com els pares faran una cerimònia familiar i a casa, no cal preguntar-se sobre l'assistència dels xiquets /es al funeral.
- A l'aula, els xiquets/es decideixen deixar la seua cadira buida per recordar-se sempre d'ella i li fan un conte entre tots.
- En aquesta ocasió, ha estat el tutor qui ha gestionat tota la situació, tenint a una mestra sempre al seu costat en les decisions difícils i informant la resta del professorat, l'equip directiu i el personal no docent de tot el que va passant.

La mort de la mare d'un alumne d'E. Primària

- Un alumne del centre, que té 8 anys i està a segon d'E. Primària, té a la seua mare malalta de càncer des de fa tres mesos amb mal pronòstic. Té un germà amb deficiència mental i és l'iaia qui s'ocupa principalment d'ells. Les seues condicions econòmiques són de nivell baix. Els xiquets no saben la veritat, sols saben que sa mare està a l'hospital, però la iaia ha decidit que no la visiten perquè no vol que vegem sa mare amb mal aspecte. Quan la mare mor, tampoc ho comuniquen a l'infant, fan el soterrament mentre l'alumne està a escola i el germà també.
-
- Finalment, el xiquet s'assabenta pels seus companys de la mort i soterrament de la seua mare a qui creia a l'hospital. El pare acudeix al despatx de l'orientadora per demanar ajuda. La mestra, també.
- El pare se n'adona que no ha estat correcte el fet de no compartir la malaltia i la mort amb ells i que no havia d'haver deixat totes les decisions en mans de la seua mare, i demana què es pot fer ara. Se li tranquilitza i es parla de quina serà la millor manera de seguir. Se li ofereix la possibilitat que el pare parli amb el seu fill amb l'orientadora davant per si li resulta menys incòmode. Finalment, el pare es decideix a fer-ho ell a casa amb els dos germans i torna uns dies després per demanar que es faci alguna cosa a l'escola perquè ell no sap què més fer, està aturadit per tot el què ha passat i per la nova situació de pare que ara ha d'exercir.
- L'orientadora i el pare tenen una entrevista on se li ajuda amb informació sobre com els xiquets/es es prenen les pèrdues i quina seria la millor manera de viure plegats aquests moments. També se li diu que pot vindre a parlar cada vegada que ho necessite. I que se li mantindrà informat de la marxa del xiquet a la classe.

- A l'aula, la mestra ha demanat orientació sobre el que pot fer. Entre les dues, decideixen, en primer lloc, conèixer el que saben els alumnes de la classe, fent assemblea o rotllana, segons el costum. Una vegada segures que el propi alumne ja ho sabia per boca de son pare i els altres, també els infants comencen una conversa sobre les seues diferents pèrdues i la mestra els convida a fer un dibuix.
- A partir d'aquest moment, l'alumne no para de dibuixar sa mare en qualsevol moment que té lliure o fins i tot, abandonant les tasques escolars.
- La mestra parla amb ell sobre la bellesa dels seus dibuixos, i aprofita perquè ell li parle de sa mare; també li diu que intente dibuixar en els moments que ha acabat la tasca però amb flexibilitat, deixant-li veure que ella sap fins a quin punt és important per a ell poder fer dibuixos de sa mare.
- En aquest cas, l'orientadora no intervé directament amb l'alumne perquè la mestra té un bon vincle amb ell i molt bona predisposició a permetre que l'alumne visca el dol a la seua manera, oferint-li aquest espai de seguretat i calidesa emocional.

LA MORT D'UNA PERSONA DE LA COMUNITAT EDUCATIVA

La mort d'un pare en E. Secundària

- L'alumna té 14 anys i el seu pare mor després d'un any d'estar malalt a casa. És paleontòleg, ha viatjat molt. L'alumna té un germà bastant més gran. La mare demana cita amb l'orientadora per explicar el que ha passat i perquè estiguem atents a qualsevol símptoma que l'alumna pugui mostrar. Durant el curs, ella no mostra cap canvi evident i prefereix guardar silenci respecte al tema. Al cap de 7 mesos, i just quan comença el curs, la mare torna a parlar amb l'orientadora per dir-li que la xiqueta ha començat a tindre malsons amb el seu pare que ve a buscar-la. La mare s'assegura que la xiqueta vol parlar amb l'orientadora i que necessita ajuda.
- L'orientadora parla amb l'alumna, la qual li repeteix el que la mare ja li havia contat. També li diu que ella vol ser egiptòloga i que té una col·lecció de pedres a sa casa (imitant d'alguna manera la tasca que feia son pare). L'orientadora, després de veure la importància que ella li dona a eixes pedres i el món màgic en què ella viu, li suggereix que agafe la que mes li agrada i que la tinga com un amulet de la bona sort. Li pregunta a l'alumna si no li importaria canviar d'habitació i ella diu que encantada perquè, de fet, és el que estava fent; se n'anava a dormir a casa d'una amiga per evitar la seua pròpia habitació, ja que la mare té una nova parella i no vol molestar per les nits.
- L'orientadora parla amb la mare amb tota aquesta nova informació i habiliten una habitació més lluminosa i amb finestra a l'exterior per ella.
- No torna a tindre més "visites" del pare.
- L'alumna ha percebut que se n'han ocupat de les seues pors, perquè han buscat una solució, se sent protegida i ja no té res a témer.

- En aquest cas, no ha estat el tutor/a qui se n'ha ocupat sinó l'orientadora. S'ha respectat en tot moment la decisió de l'alumna per tal que ni els seus companys/es, ni els seus professors/es no se n'assabentaren de res.

La mort d'un docent del centre (E. Secundària)

- El professor que s'haja assabentat primer informa a l'equip directiu.
- Aquest parla amb l'orientadora i decideixen comunicar-ho a la resta de l'equip docent del centre i del personal no docent en una improvisada reunió, però tenint en compte totes les orientacions bàsiques sobre la comunicació de males notícies. Se'ls explica qui serà l'encarregat de comunicar la notícia al seu grup-classe.
- Es reuneixen el cap d'estudis, l'orientadora i una professora que té un bon vincle amb el grup-classe del qual era professor i que forma part de l'equip educatiu d'eixe grup
- La professora entra a l'aula i els diu que els ha de comunicar una mala notícia; per l'expressió d'algunes cares, els joves ja ho saben però no diuen res, s'estimen més que siga la seua professora la que ho diga. "Sabeu que....portava un temps malalt...doncs, ahir va morir" i deixa un espai de silenci. Els alumnes, al cap d'una estona, comencen a parlar i algú pregunta si poden anar al soterrament i fer algun tipus d'homenatge. La professora diu que ho consultarà amb la família, però que segur no hi haurà cap problema i aplaudeix aquestes iniciatives.
- Es fa una reunió amb la resta de tutors, cap d'estudis i orientadora per unificar el moment de comunicar la notícia a la resta de l'alumnat i de quina manera.
- L'equip directiu crida a la família per donar el condol i se'ls pregunta si els seus alumnes poden acudir al soterrament. També se'ls diu que els alumnes volen fer algun tipus de cerimònia de comiat a l'institut. No posen cap tipus de problema; ben al contrari, se senten molt agraïts.
- Els alumnes li fan un llibre del record amb poemes, dibuixos i fotos i li regalen a la família.

IX. CONCLUSIONS

Moltes persones es troben desorientades quan en el seu entorn, ja siga familiar o escolar o professional, apareix la malaltia, el sofriment, el dolor, la pèrdua o la mort. Confiem poc en la nostra capacitat de saber estar amb un altre que pateix i, de vegades, evitem la trobada per aquesta desconfiança, deixant a l'altre en soledat. Saber estar al costat de les persones que pateixen pel motiu que siga és guanyar en humanitat.

Poder parlar de la mort a l'escola o institut ens permet fer possible que els infants i joves l'entenguen com a part integrant de la vida i com la fi natural, a més a més, aquesta vivència els ajuda a créixer amb la mínima angoixa en relació amb la mort. També podem entendre millor la dinàmica del dol i les diverses formes de reacció davant la pèrdua d'éssers estimats, així com ser capaços d'expressar serenament els sentiments propis i de respectar alhora la manifestació d'afectes i vivències d'altres persones. Des de la part formativa, intentarem que la mort d'una persona estimada esdevinga una ocasió de creixement personal i d'oferiment d'ajut als que la pateixen.

Per què educar tenint en compte la mort i el dol?

Per amor: Un ensenyament que evita parlar de la mort no s'està dirigint als éssers humans.

Per sentit comú: Si l'escola no té en compte el sofriment, l'adversitat o el dolor descarta importants quantitats de vida.

Per educació: L'educació és formació. Introduir la mort en els estudis és proveir-los d'una perspectiva més certa i intensa de la vida. És dotar-los de recursos vitals per a quan perden els diners, es desfà la família, defalleix la salut o es perd un ésser estimat.

Per solidaritat: Ser conscient de la finitud de l'existència, ens fa ser solidaris amb el dolor dels altres i no deixar per "més endavant" l'oferiment del nostre temps i la nostra comprensió.

Per inclusivitat: Un xiquet/a o adolescent que ha perdut algun ser estimat pot tindre por de ser diferent. L'escola i l'institut tenen la responsabilitat de treballar la diversitat com una riquesa.

Per trencar la tradició: La nova manera de mirar la mort es va originar als Estats Units i s'ha anat estenent per Europa al llarg del segle XX i XXI com a resultat últim d'un sentiment de por iniciat entre la fi del segle XVIII i principis del XIX. Si es treballara a l'escola, possiblement a la família se'n parlaria i seria una forma de trencar barreres respecte el tema i es podria arribar a superar un tabú: de la mateixa manera que en

el seu moment es va superar el de la sexualitat.

Podem concloure, llavors, que viure amb consciència de mortalitat i educar els nostres infants des d'ella:

- ◆ Ens prepara per a la mort
- ◆ Amplia el concepte d'amor. Ens humanitza.
- ◆ Planteja qüestions essencials sobre el sentit de la vida.
- ◆ Dóna sentit al compromís i responsabilitat social
- ◆ Reconeix un determinat valor a allò material.
- ◆ Impulsa a expressar els nostres sentiments i a tenir-los "al dia".
- ◆ Ens fa valorar el que tenim i a cuidar-lo.

ANNEXOS DIRIGITS ALS DOCENTS I A LES FAMÍLIES

ANNEX 1:

COM COMUNICAR LES MALES NOTÍCIES

És fonamental:

- ◆ Recollir tota la informació disponible i fiable sobre la mala notícia.
- ◆ Valorar quina persona és la més adient per fer la comunicació.
- ◆ Aconseguir un espai físic adequat, tranquil i privat.
- ◆ Calcular, segons l'edat i maduresa, com li anem a comunicar la notícia. No cal dir-ho tot d'una vegada. Es pot precedir de "He de donar-te una mala notícia" o expressions semblants; també es pot utilitzar el que es coneix com "la veritat acumulativa o a dosis", és a dir, anar donat-li pistes, fins que ell/a mateix cau en el compte del que ha passat
- ◆ Respectar els silencis i els temps d'assimilació, tot acompanyant el procés.
- ◆ Permetre l'expressió de sentiments.
- ◆ Facilitar preguntes i dubtes, i adaptar-nos als seus estats d'ànim i llenguatge.
- ◆ Dedicar-hi el temps necessari.
- ◆ Se li assegura a la persona que es respectarà en tot moment les seues decisions sobre què fer, com , amb qui, etc.
- ◆ Comunicar el resultat de l'entrevista a l'orientador/a, tutor/a i equip directiu

Cal adaptar la comunicació al tipus de notícia, a les característiques i l'edat de la persona o persones. Durant el procés de comunicació de la mala notícia, observarem:

- L'estat emocional
- L'assimilació de la notícia
- Les necessitats i preocupacions de la persona.

S'ha d'evitar comunicar les males notícies amb presses o amb temps limitat.

Cal observar el llenguatge no verbal per tal de considerar la comunicació que es transmet per aquesta via (to de veu, gesticulació, contacte i distància física, etc.). Pot ser útil preparar la comunicació atenent el "què diré" i "com ho diré".

És millor mantenir un silenci empàtic que tractar de parlar en excés. Evitar consells o frases "pseudotranquilitzadores" o "pseudoempàtiques".

Convé valorar sempre la realització d'un seguiment posterior del comportament quotidià.

ANNEX 2:

COM COMUNICAR UN SUICIDI A UN INFANT O ADOLESCENT ¹

Algunes dades sobre el suïcidi a l'Estat espanyol:

- ◆ L'any 2013 (últim any del qual es disposa de dades) es van suïcidar a Espanya 3.870 persones, 2.911 homes i 950 dones. Hi ha 10,6 suïcidis al dia, aproximadament una persona cada 2 hores.
- ◆ El suïcidi és la 2a causa de mort (no natural) entre joves entre 15 i 25 anys.
- ◆ El suïcidi és la 6a causa de mort (no natural) entre nens amb edats compreses entre 5 i 14 anys.
- ◆ Es registren prop de 3.500 suïcidis a l'any. En el 90% dels casos s'estima que la persona presentava algun trastorn mental.
- ◆ Les persones afectades per una depressió major, presenten una probabilitat de risc suïcida 20 vegades superior enfront de la població general. Les persones

afectades

per una trastorn bipolar presenten una probabilitat de risc suïcida 15 vegades superior en comparació amb la població general.

- ◆ Les persones afectades per esquizofrènia presenten una probabilitat de risc suïcida 9 vegades superior enfront de la població general.
- ◆ Les persones diagnosticades d'un trastorn de personalitat límit presenten una probabilitat de risc suïcida entre 4 i 8 vegades superior al de la població general.
- ◆ Les persones afectades per consum de substàncies psicoactives, alcohol i altres drogues, presenten major risc suïcida que la població general.

Parlar amb un infant o adolescent sobre el suïcidi d'una persona especial per a ells/es pot semblar una tasca impossible, sobretot quan potser que un mateix estiga molt afectat per la notícia. Ens volem aferrar en moltes ocasions a la idea i l'esperança que la mort va ser accidental. Potser ens preguntem si hem d'usar la paraula suïcidi o si hi ha una manera «adequada» de dir-ho als infants.

Com en qualsevol tipus de mort, els infants o adolescents que pateixen el suïcidi d'un ésser estimat, l'afronten millor quan reben informació sincera sobre el que ha passat (en dosis adequades a la seua edat). És millor si aquesta informació se la proporciona un dels seus pares o una altra persona en la qual confia, en un llenguatge que puga entendre i en un ambient familiar i reconfortant.

Com és difícil trobar les paraules per comunicar la descoratjadora notícia del suïcidi d'un ésser estimat, de vegades tenim la tendència a «protegir-los» de tan traumàtica informació explicant-los «mentides pietoses» o veritats a mitges. No obstant això, en no tenir una explicació sincera, els nens tendeixen a inventar-les seues pròpies històries. Aquestes històries que s'expliquen a si mateixos poden provocar encara més confusió, por i aïllament. Un altre motiu pel qual la sinceritat és fonamental és que, sovint, un suïcidi fa que un infant se senta traït i vulnerable. Malgrat ens sembla que protegir-los de la veritat és un acte de bondat, l'engany pot afectar el vincle de confiança.

Una part important del dolorós procés és saber com la persona va morir. No saber aquesta informació pot interferir el procés de dol de l'infant fent ajustos inadequats del tema. Els alumnes han escoltat parlar del suïcidi a la televisió, llibres, amics. Aquesta informació sol ser confusa per a ells i inapropiada. Convé dissipar algunes idees errònies sobre el suïcidi. Els pares solen preocupar-se per si pregunten per molts detalls sobre la mort. Ells/es solen fer les preguntes que necessiten i estan satisfets quan les respostes són simples i discretes, els donen una senzilla informació amb respecte i afecte. Amb el temps fan altres preguntes sobre detalls i una vegada més, els ajuden les respostes adequades a l'edat del xiquet/a o adolescent.

Els xiquets/es i adolescents extrauen informació d'altres llocs. La veritat és un dels valors més importants de les relacions humanes, guardar-se informació clau com la del suïcidi pot afectar els vincles afectius bàsics. A més d'una explicació sincera, necessiten tindre la tranquil·litat que el suïcidi no va ser culpa seua i que no podrien haver fet res per impedir-ho. Igual que els adults, lluiten amb la preocupació que els seus pensaments o comportaments hagen contribuït a la mort. Si el xiquet/a o adolescent se sent responsable de la mort d'alguna manera, cal escoltar-lo mentre tracta d'explicar com les seues accions o pensaments van contribuir al suïcidi. Hem de prestar atenció sense interrompre i, a continuació, analitzar amb ell/a els seus raonaments d'una forma delicada. És possible que siga necessari tindre aquesta conversa varies vegades. Fer-li saber que, de vegades, les persones poden tindre una malaltia mental que canvia la química del seu cervell. Aquestes malalties poden ennuvol·lar el judici d'una persona i provocar que se sentin inútils i incapaços de millorar les seues vides, podem ensenyar-los que les malalties cerebrals, igual que altres malalties greus com una malaltia cardíaca o el càncer, poden provocar la mort d'algunes persones. En moltes ocasions la gent que pateix aquestes malalties tan greus pot rebre tractament i medicació que els ajude, però de vegades els remeis no funcionen com també passa amb altres malalties. És fonamental parlar-los que hi ha maneres de fer front a les èpoques difícils de la vida. Hem de ser capaços transmetre'ls que parlar amb altres persones és una forma de gestionar situacions doloroses. Compartir les nostres preocupacions i inquietuds ens ajuda a sentir millor i potser que ens permeta trobar una solució. Sovint, descobrim que el temps canvia la nostra perspectiva o la nostra situació. Assegurar-los que poden fer totes les preguntes que vulguen.

Parlar del suïcidi és difícil però no impossible. Com cada xiquet/a i adolescent és únic, la resposta de cada un/a (emocional, cognitiva, física, conductual i espiritual) serà diferent. La nostra tasca consisteix a reconèixer l'esperit i la personalitat de cada un/a per donar-los totes les oportunitats que siguen necessàries perquè manifesten les seues preocupacions o sentiments. Si estem disposats a tindre paciència, escoltar amb atenció i observar les seues accions, seran ells els que ens ensenyen com donar-los suport de la millor manera. Tot i que parlar amb nens sobre el suïcidi és una dura tasca, podem oferir-los el suport i l'amor que necessitaran mentre aprenen a acceptar la seua pèrdua.

En la web d'aquesta Associació trobem unes Guies per la prevenció i actuació en cas de suïcidi o d'intent de suïcidi: Redaipsis. Asociación de investigación, prevención e intervención del suicidio: <http://www.redaipsis.org/familiares/>

ANNEX 3:

TORNAR A L'ESCOLA O INSTITUT DESPRÉS O DURANT UNA MALALTIA GREU

Quan un/a xiquet/a és diagnosticat de càncer o altra malaltia crònica o greu, allò habitual és que abandone la seua vida quotidiana i comence una sèrie d'ingressos hospitalaris per realitzar un nombre de proves i iniciar el tractament. Al principi els temes escolars i la tornada a l'escola es releguen a un segon terme. Tant els pares com l'equip mèdic només centren la seua atenció en la curació. En algunes malalties els tractaments es poden prolongar mesos i fins i tot anys, un prompte retorn a l'activitat escolar és molt important per mantindre a l'infant o adolescent en contacte amb la seua vida habitual per transmetre un missatge de perspectiva en el futur i per seguir desenvolupant les seues habilitats socials i cognitives.

QUÈ POT FER L'ESCOLA O INSTITUT?

Si tenim en compte els principis bàsics de la guia, el primer de tot és la coordinació i la comunicació amb la família i entre l'equip docent, que en aquests casos es fa de vital importància.

La comunicació amb la família per saber el tipus de malaltia, les necessitats físiques, tipus de medicaments, què sap el xiquet/a o adolescent respecte a la seua malaltia i quina actitud està tenint al respecte així com la dels pares, és de gran importància. Més tard, cal informar a la resta del professorat, si encara no s'ha fet, comptant amb l'aprovació dels pares i valorant si cal i de quina manera preparar a la resta dels alumnes en els moments d'activitats comunes com els esplais, els esports, les eixides,...)

En aquesta primera entrevista amb els pares se'ls trasmetrà el sentiment de preocupació i comprensió per ells i pel fill/a, procurant no manifestar un sentiment fatalista de condol i assegurant-los que es mantindrà una actitud d'absoluta confidencialitat, discreció i respecte a la informació que l'escola o institut van rebent així com se'ls assegura l'atenció específica que el seu/a fill/a necessitarà tant a nivell acadèmic com personal i relacional.

És important mantindre un nivell positiu d'expectatives sobre l'alumne, ja que aquest respon en gran mesura al que capta que s'espera d'ell pel que fa a les seues actituds i conductes. Intentarem aconseguir, en la mesura del possible, el major benestar de l'alumne durant el temps que dure la malaltia.

Respecte a la comunicació als seus companys, seguirem aplicant els principis bàsics com ara respectar les decisions de la família en quant a la classe i quantitat d'informació que volen que es sàpiga. El nostre objectiu és normalitzar la situació responent de manera adequada a les seues preauntes segons l'edat i compartir les seues preocupacions.

Podem aportar als companys senzilles pautes de comportament cap al/a seu/a company/a:

- Ajudar, però no compadir-se.
- Interessar-se per la seua malaltia, però no interrogar.
- Ser amables, però no complaents o consentidors.
- Tractar-lo com a un mateix li agradaria que el tractaren.

Durant els moments d'absència de l'aula per hospitalització convé no perdre el contacte amb l'infant o adolescent. A través de cartes, dibuixos, visites a l'hospital o a casa, el xiquet/a malalt ha de saber que el seu món continua, que segueix sent un xiquet/a, un adolescent amb les seues inquietuds i dubtes, un estudiant, un amic dels seus amics/gues...i que estaran allí quan ell/a torne.

L'ajudarem a superar les situacions quotidianes que puguen ser conflictives intentant la normalització en la mesura del possible:

- No destacant-lo excessivament.
- Exigint-li com als altres sempre que siga possible. És positiu que faça tot el que puga per si mateix, ja que l'ajudarà a tindre confiança en ell/a i a sentir-se millor.
- Integrant-lo en els grups formats.
- Oferint-li seguretat i suport en els moments difícils en la relació amb els seus companys o quan l'alumne se senta malament.

A nivell acadèmic hi haurà una coordinació entre els professionals que atenen al xiquet/a o adolescent per intentar -sempre que es puga-, aconseguir els objectius de la programació de nivell, adequant la metodologia, flexibilitzant horaris, adaptant els continguts i prioritzant activitats.

Hem de tindre en compte que durant el tractament o al finalitzar aquest i depenent del tipus de malaltia, el xiquet/a o adolescent podria presentar:

- ◆ Problemes de concentració o desatenció
- ◆ Trastorns específics de l'aprenentatge
- ◆ Problemes en la parla.
- ◆ Problemes de conducta o relacionals
- ◆ Problemes físics que poden afectar a la tolerància a l'exercici
- ◆ Canvis en el gust (necessitat de canviar hàbits alimentaris)
- ◆ La baixa estatura (per problemes endocrins)
- ◆ Els problemes emocionals: aïllament, sentir-se diferent, no sentir-se acollit, tristesa, etc.

Convé promoure el seguiment de l'evolució escolar un llarg temps, els efectes secundaris a l'oncoteràpia, per exemple, poden aparèixer després de molt de temps de finalitzar el tractament. Es mantindrà sempre el contacte amb la família i es valorarà quin tipus d'actuació és la més convenient en cada cas.

Per seguir de la forma millor possible l'escolarització, s'està creant en els últims anys el servei d'atenció educativa domiciliària, oferint la possibilitat que un mestre acudisca a casa del xiquet/a o adolescent durant els períodes en què l'alumne no puga acudir al col·legi o institut.

Des de la Direcció General d'Innovació i Qualitat Educativa
<http://www.ceice.gva.es/web/innovacion-calidad>

Altres recursos a consultar per les famílies i docents:

Programa de Apoyo Educativo Domiciliario " Ilumina una sonrisa" PAED

<http://www.menoresconcancer.org/index.php?id=86>

La educación de los niños con cáncer. Guía para padres y profesores

<http://www.aspanoa.org/files/File/aspanoa%20guia%20padres-prof2.pdf>

Braconnier A.; "Guía del adolescente". Síntesis. Madrid 2001.

Dolto, F.; "¿Tiene el niño derecho a saberlo todo?". Paidós. Barcelona 1994.

"Educar a un niño con cáncer, guía para padres y profesores". Federación Española de Padres de Niños con Cáncer. Barcelona 2003.

Gonzalez-Simancas, J.L., Polaino-Lorente, A.; "Pedagogía hospitalaria. Actividades educativas en ambientes clínicos". Narcea. Madrid 1990.

Grau Rubio, C.; "La integración escolar del niño con neoplasias". CEAC. Barcelona 1993.

Grau Rubio C. y Cañete Nieto A.; "Las necesidades educativas especiales de los niños con tumores intracraneales. ASPANION. Valencia 2000.

Lizasoáin, O.; "Educando al niño enfermo". Pamplona. 2000.

Palomo, M.; "El niño hospitalizado. Características, evaluación y tratamiento". Pirámide. Madrid 1995.

"Volver a la escuela, guía para maestros de niños con enfermedades oncológicas".
Consejería
de Sanidad y Servicios Sociales. Oficina Regional de Coordinación Oncológica y ASION.
Madrid 1999.

ANNEX 4:

COM DONAR SUPORT AL DOL A ALUMNES AMB DISCAPACITAT INTEL·LECTUAL

Els principis de l'educació inclusiva ens orienten a que l'escola es pugui adaptar a tots els alumnes, independentment de les seues característiques o necessitats de suport derivades d'una possible diversitat funcional.

Un d'aquests col·lectius és el de les persones amb discapacitat intel·lectual, caracteritzada per una dificultat genèrica en els nous aprenentatges i en la conducta adaptativa. Hi pot haver moltes causes de la discapacitat intel·lectual -alteracions cromosòmiques com la síndrome de Down, causes genètiques com la síndrome X Fràgil, causes perinatals, manca d'estimulació en els primers mesos de vida, etc.-, així com diverses necessitats de suport en funció del desenvolupament de l'alumne.

Històricament, la seua veu a la societat ha estat obviada, rebutjada o vulnerada. Especialment, en qüestions complexes però alhora bàsiques per a l'ésser humà, com la sexualitat o la mort. Els errors que en situacions de dol se solen cometre amb els xiquets/es i adolescents -mentir, utilitzar termes confusos, jutjar, etc.-, com a conseqüència en la majoria d'ells de la ignorància, no de l'actitud, se solen mantenir amb les persones amb discapacitat intel·lectual al llarg de tota la seua vida, fins i tot en la seua etapa adulta.

No obstant això, l'evidència, a través de bones pràctiques o investigacions realitzades, ens demostra que els alumnes amb discapacitat intel·lectual amb competència comunicativa, poden abordar obertament temes relacionats amb el dol, la pèrdua i fins i tot amb la seua pròpia mort. És de ressenyar la gran diversitat pel que fa als graus de discapacitat i per tant a les necessitats de suport que els alumnes amb discapacitat intel·lectual poden necessitar, i que influiran en com tractem el dol amb ells. En qualsevol cas, i tot i que no tots els alumnes comprenen la mort com a concepte, sí van a experimentar sentiments de pèrdua i per tant, van a requerir una preparació dels professors, orientadors i famílies per acompanyar-los en aquestes situacions.

Totes les pautes que en aquesta guia s'han ofert per tractar la pèrdua, són aplicables en general a l'alumnat amb discapacitat intel·lectual. En qualsevol cas, sí cal atendre a una sèrie de circumstàncies que és important considerar:

- El desenvolupament cognitiu serà més lent que en altres alumnes sense discapacitat, per tant la comprensió del concepte de mort pot ser que es done més tard dels 6-7 anys, o que no s'arribe a tindre en funció de les característiques de cada alumne.

- Adquireix molta importància, pel que fa al suport al dol a alumnes amb discapacitat intel·lectual, formar-los en habilitats emocionals que els ajuden a identificar els seus sentiments i a valorar les diferents formes i entorns per compartir-los. Que alguns alumnes tinguen dificultat per a comprendre a un nivell cognitiu la mort, no vol dir que no la senten.
- En nombroses ocasions, ens trobem que en una família amb diversos germans, aquell que té una discapacitat intel·lectual acaba assumint el paper de germà petit, encara que no ho siga, per interferència dels pares o dels propis germans. En situacions de dol, cal considerar aquest factor, ja que pot afectar l'autoestima de l'alumne amb discapacitat intel·lectual.
- En coherència amb l'anterior, cal tractar l'alumne pel que fa al tipus de llenguatge que s'utilitza, el to de veu, etc., segons la seua edat biològica i no respecte al seu funcionament cognitiu. En moltes ocasions, per exemple, parlem de "xiquets/es" quan ja són adolescents o fins i tot adults, i els tractem com a tal. Aquesta pauta s'ha de complementar amb unes explicacions concises i adaptades a la capacitat de comprensió de l'alumne.
- Acompanyar i respectar la forma com la persona es pot comunicar. En general, la pèrdua d'un ésser estimat té més impacte quan l'alumne ha tingut un contacte freqüent amb el mort, especialment en alumnes amb altes necessitats de suport. Aquest respecte pels sentiments dels alumnes i per la seua forma de comunicar el seu dolor, pot afavorir el fet de "no crear un problema on no n'hi ha".
- És important explicar les situacions de manera que siga el més comprensible possible per a l'alumne. En aquest sentit, pot ser útil donar suport amb tècniques de fàcil lectura, l'ús d'imatges, vídeos i històries socials.
- En algunes ocasions, la mort d'una persona propera comporta que es donen altres "morts secundàries". Ens referim a un possible canvi d'habitatge, d'entorn, persones amb les que es conviu, etc. Donada la dificultat que els alumnes amb discapacitat intel·lectual poden tindre en l'adaptació a noves situacions, és important donar suport i acompanyar en aquests processos de canvi i aprenentatge de noves rutines.
- A través de la investigació, s'ha demostrat que els alumnes amb discapacitat intel·lectual tenen més risc de desenvolupar problemes de salut mental o trastorns de conducta associats, a causa de les característiques del fenotip o a altres circumstàncies contextuais o funcionals. Aquesta problemàtica pot influir també en els processos de dol.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES D'INTERÈS

- FEAPS Madrid (2006). *Buenas prácticas en situaciones de duelo en personas con retraso mental*.
- FUNDAT (2014). *Guía práctica de duelo para personas con discapacidad intelectual*.
- Rodríguez, P., Herrán, A. de la y Cortina, M. (2014). *Educar y vivir teniendo en cuenta la muerte*. Madrid: Pirámide (Incluye un capítulo con actividades inclusivas y relatos en fácil lectura)
- Rodríguez, P., Herrán, A. de la e Izuzquiza, D. (2013). Orientaciones pedagógicas para el acompañamiento educativo por duelo a personas adultas con discapacidad intelectual. *Teoría de la Educación*, 25 (1), pp. 173-189.
- Rodríguez, P., Herrán, A. de la e Izuzquiza, D. (2013). "Y si me muero... ¿dónde está mi futuro?" Hacia una educación para la muerte en personas con discapacidad intelectual. *Educación XXI*, 16 (1), pp. 329-350.

ANNEXOS DIRIGITS PRINCIPALMENT ALS DOCENTS

ANNEX 5:

FONTS DE PROPOSTES DIDÀCTIQUES I METODOLÒGIQUES PRÈVIES O PREVENTIVES

Agustí, A, Esquerda, M (2012) El niño ante la muerte. Cómo acompañar a chicos y adolescentes que han perdido a un ser querido. Barcelona, Milenio.

Arnàiz, V. (2003) (Coord.) Reflexionemos sobre el Tabú de la Muerte. Aula de infantil (12, monográfico, marzo-abril).

Arnàiz, V. (2003a). ¿Podemos hablar de la muerte en la escuela y en el instituto? Aula de Innovación Educativa, 122, 36.

Arnàiz, V. (2003b). Pensar, hablar de la muerte y comprometerse con la vida. Aula de Innovación Educativa, 122, 37-38.

Arnàiz, V. (2003c). Diez propuestas para una Pedagogía de la muerte. Aula de Innovación Educativa, 122, 59-61.

Aroca Canovas, H., y Baño Hernández, L. (2005). Tutoría: Vuelta al cole. Manuscrito. Unidad de Oncología Infantil del Hospital Universitario "Virgen de la Arrixaca" (Murcia).

Beltrán, J. (1995). Disposem de la vida. Barcelona: Eumo Editorial.

Borrajó, G. (2009). Escuelas que alivian el dolor. Cuadernos de Pedagogía, 388, 57-60.

Cortina Selva, M. (2003) Cine y Educación para la muerte. MAKING OF. Cuadernos de Cine y Educación. Junio. Barcelona: Comunicación y Pedagogía

Cortina Selva, M. y De la Herrán Gascón, A. (2005). Cine y Educación para la muerte II. MAKING OF. Cuadernos de Cine y Educación. Junio. Barcelona: Comunicación y Pedagogía

Cortina Selva, M. y De la Herrán Gascón, A. (2007) Fundamentos para una Pedagogía de la Muerte. Revista Iberoamericana de Educación n.º 41/2 EDITA: Organización de Estados Iberoamericanos para la Educación, la Ciencia y la Cultura (OEI)

Cortina Selva, M. (2008). Guía Didáctica de la película “Las alas de la vida”. MAKING OF. Cuadernos de Cine y Educación. Junio. Barcelona: Comunicación y Pedagogía

Cortina Selva, M. y De la Herrán Gascón, A. (2008). Cine y Educación para la muerte III. MAKING OF. Cuadernos de Cine y Educación. Junio. Barcelona: Comunicación y Pedagogía

Cortina, M., Herrán, A. de la y Nolla, A. (2009). Propuestas para anticiparse al duelo. Cuadernos de Pedagogía, 388, 68-75.

Cortina, M. (2010). El cine como recurso didáctico de educación para la muerte: implicaciones formativas para el profesorado. Tesis doctoral, Universidad Autónoma de Madrid.

Cortina Selva, M. y De la Herrán Gascón, A. (2011) Pedagogía de la muerte a través del cine. Madrid: Universitas

Cortina Selva, M. ; De la Herrán Gascón, A. Y Rodríguez, P. (2015) Educar y vivir teniendo en cuenta la muerte . Madrid. Ediciones Pirámide.

Cortina Selva, M. : www.didacticadelamuerte.blogspot.com

Díez Navarro, M.C. (1995). ¿Por qué se ha Muerto mi Abuelo? Cuadernos de Pedagogía (241).

Esquerdà, M. (2010) El nen i la mort. Barcelona: Pagès Editors

Feijoo, P. y Pardo, A. (2003). Muerte y educación. Tarbiya: Revista de Investigación e Innovación Educativa, 33, 51-76.

Fullat, O. (1993). Educación, muerte, sentido. Enrahonar, 20, 125-130.

Garriga, B.(2009) .“Rock and Dol. Una experiencia escolar sobre la mort”. Mallorca. Editorial Moll

Herrán, A. de la, González, I., Navarro, M.J., Freire, M.V. y Bravo, S. (2000). ¿Todos los caracoles mueren siempre? Cómo tratar la muerte en Educación Infantil. Madrid: De la Torre.

Herrán, A. de la, González, I., Navarro, M.J., Freire, M.V. y Bravo, S. (2001). ¿Cómo Educar para la Muerte? Un Andamiaje. Cuadernos de Pedagogía (310). 22-25.

Herrán, A. de la, González, I., Navarro, M.J., Freire, M.V. y Bravo, S. (2001). La Muerte: ¿Tabú o Imperativo Educativo? *Aula de Innovación Educativa* (106), 62-64.

Herrán, A. de la, González, I., Navarro, M.J., Freire, M.V. y Bravo, S. (2003). L'Educació per a la Mort a L'Etapa Infantil. *Selecció de Propostes. Guix D'Infantil* (12), 14-18.

Herrán, A. de la, González, I., Navarro, M.J., Freire, M.V. y Bravo, S. (2003)
<http://www.grao.com/revistas/aula-infantil/012-reflexionemos-sobre-el-tabu-de-la-muerte/recursos-para-la-practica-la-educacion-para-la-muerte-seleccion-de-propuestas>

Herrán, A. de la, y Cortina, M. (2005). El Valor Formativo de la Muerte. *El País*, lunes, 27 de junio, p. 2.

Herrán, A. de la, y Cortina, M. (2006). La muerte y su didáctica. Manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria. Madrid: Universitas.

Herrán, A. de la y Cortina, M. (2007). Introducción a una Pedagogía de la muerte. *Indivisa. Boletín de estudios e investigación*, 8, 127-144.

Herrán, A. de la y Cortina, M. (2008). La Educación para la Muerte como Ámbito Formativo: Más allá del Duelo. *Psicooncología*, 5 (2-3), 409-424.

Herrán, A. de la y Cortina, M. (2009). La muerte y su enseñanza. *Diálogo Filosófico*, 75, 499-516.

Kübler-Ross, E. (1996). Los niños y la muerte. Barcelona: Luciérnaga (e.o.: 1989).

Nolla, A. (1999) "Pedagogia de la vida i de la mort: eines d'acció tutorial i propostes didàctiques per a l'educació primària":
<http://www.xtec.cat/sgfp/llicencies/199900/memories/anolla.pdf>

Poch, C. (1996). De la vida y de la muerte. Reflexiones y propuestas para educadores y padres. Barcelona: Claret.

Poch, C. (2009). ¿Por qué es necesaria una Pedagogía de la muerte? *Cuadernos de Pedagogía*, 388, 52-53.

Poch, C. (2009). La muerte nunca falla: un doloroso descubrimiento. Barcelona: Editorial UOC.

Poch, C. y Herrero, O. (2003). La muerte y el duelo en el contexto educativo. Barcelona: Paidós.

Poch, C. (2005). Catorce cartas a la muerte (sin respuesta). Barcelona: Paidós.

Poch, C. (2013) *Pèrdues i dols*. Barcelona: Ocatadro

Ramos, R. (coord.) (2009) Las estrellas fugaces no conceden deseos. Programa de prevención, evaluación e intervención por duelo en el contexto escolar. Madrid, TEA Ediciones

Sahler, O. (1983). El niño y la muerte. Madrid: Alhambra.

ANNEX 6:

RECURSOS FÍLMICS I LITERARIS PER EDATS

Ací teniu un recull bàsic per poder treballar amb els alumnes la mort d'una manera preventiva a través dels contes i els films; seria inapropiat, per les característiques d'aquest document, fer una relació exhaustiva tant d'uns com d'altres.

PROPOSTA DE RECURSOS FÍLMICS

3, 4 i 5 anys

1. BALTO. (1995). EE UU Universal Pictures.
2. LA EDAD DE HIELO. (2002). EE UU. Dir: Chris Wedge
3. HISTORIA DE UNA GAVIOTA (Y DEL GATO QUE LE ENSEÑÓ A VOLAR) (1998). ITALIANO. Dir: Enzo de Aló

6, 7 anys

1. EL REY LEÓN. (1994). EEUU. Estudios Disney.
2. HERCULES. (1997). EEUU. Dir: Ron Clementes y John Musker.
3. TIC TAC. (1997). ESPAÑA. Dir: Rosa Vergés

8, 9 anys

1. PONETTE (1996). Francia. Dir: Jacques Doillon.
2. LA NOVIA CADÁVER (2005). EEUU. Dir: Tim Burton. EEUU, 2005.

10, 11 años

1. MÍ CHICA. (1991). EEUU. Dir: Howard Zieff.
2. CUARTA PLANTA. (2003). España. Dir: Antonio Mercero.
3. LOS MUNDOS DE CORALINE (2009) EEUU. Dir: Henry Selick
4. UN MONSTRUO VIENE A VERME (2016) ESPAÑA. Dir: J.A. Bayona

12, 13 anys

1. EL FUNERAL DEL JEFE. (2001) CHINA. Dir: Feng Xiaogang.
2. CUENTA CONMIGO. (1986). EEUU. Dir: Rob Reiner.
3. MÍ VIDA COMO UN PERRO. (1985). SUECIA. Dir: Lasse Hallström
4. UN PUENTE HACIA TFRARITHIA (2007). EEUU. Dir: Gabor Csuno

14, 15, 16 anys

1. QUÉDATE A MÍ LADO. (1998).EE UU. Dir: Chris Columbus
2. UN FUNERAL DE MUERTE. (2007). INGLATERRA. Dir: Frank Oz
3. BAJO LA MISMA ESTRELLA (The Fault in Our Stars) (2014).EEUU. Dir:Josh Bone
4. MI VIDA SIN MÍ (2003). ESPAÑA. Dir:Isabel Coixet
5. LAS INVASIONES BÁRBARAS. (2003) CANADÁ. Dir:Denys Arcand
6. WIT (2001). EEUU. Dir:Mike Nichols

17, 18 anys

1. LAS ALAS DE LA VIDA (2006) España. Dir: Antoni Sacanete.
2. MAR ADENTRO (2004). España. Dir: A. Amenabar
3. AHORA O NUNCA (2007). EE UU. Dir: Rob Reiner
4. POSDATA: TE QUIERO. (2007) EE UU. Dir: Richard Lagrav
5. TRUMAN (2015) ESPAÑA. Dir: Cesc Gay

PROPOSTA DE RECURSOS LITERARIS

3, 4 i 5 anys

1. YO SIEMPRE TE QUERRÉ (1985) Wilhelm, H. Barcelona: Juventud
2. EL OTOÑO DE FREDDY, LA HOJA. (1986) Leo Buscaglia. Barcelona: Urano-Emecé
3. ET TROBO A FALTAR. (2000) Paul Verrept. Barcelona: Juventud.

6, 7 anys

1. SAPO Y LA CANCIÓN DEL MIRLO. Max Velthuijs. Ediciones Ekaré
2. MARITA NO SABE DIBUJAR. (1998) M. Zepeda. México: Fondo de Cultura Económica
3. COMO TODO LO QUE NACE. (2000) E. Rebuzné y T. Scham. Madrid: Ediciones Kókinos.
4. NANA VIEJA. Margaret Wild y Ron Brooks. Ediciones Ekaré
5. ¿DONDE ESTÁ EL ABUELO?. Mar Cortina. Tándem. Valencia, 2001
6. GAJOS DE NARANJA. (2008) F. Legendre y N. Fortier. Valencia: Tándem
7. RAMONA, LA MONA (2006). Aitana Carrasco. México: Fondo de Cultura Económica.
8. LA MUERTE PIES LIGEROS. (2006) Natalia Toledo. México: FCE.
9. ¿DONDE ESTA GUELITA QUETA? (2011) Nahir Gutierrez. Madrid: Planeta
- 10.EL NIÑO DE LAS ESTRELLAS (2005) Katrien van der Grient. Barcelona: ING Edicions

8, 9 anys

1. MEJILLAS ROJAS . (2006) Janisch, H. Salamanca: Lóguez
2. AMY Y LA ANCIANA. (1971) Miska Miles. México: Fondo de Cultura Económica.
3. GALLEGO. (2006) Juan Farias y Xesús Cobas. México: Fondo de Cultura Económica.
4. EL PATO Y LA MUERTE. (2007) W. Ehrlbruch. Jerez: Bárbara Fiore
5. ASÍ ES LA VIDA (2005) Ana Luisa Ramírez. Madrid: Diálogo

10, 11 anys

1. JACK Y LA MUERTE (1997) (Semillas al viento. Cuentos del Mundo, Bowley, T. Editorial Raíces)

3. ¡FUERA TRISTEZA! (2005) Toon Tellegen. Barcelona: Encrucijada. El barco de vapor
4. LA TELARAÑA. (1997) Nette Hilton. México: Fondo de Cultura Económica.

12, 13 anys

1. UN VERANO PARA MORIR. (2002) Lois Lowry . León: Everest
2. MENSAJE CIFRADO. (2007) Marta Zafrilla. Premio Grande Angular. Madrid. SM.
3. EL MANDARÍN Y YO (1992). Rosa M. Colom. Barcelona: La Galera
4. EN UN BOSQUE DE HOJA CADUCA. (2006) Gonzalo Mover. III Premio Anaya de Literatura infantil y Juvenil. Madrid: Anaya

14, 15, 16 anys

1. EL DOBLE SECRETO DE LA ABUELA. (1991). J. Cela. Barcelona: Ampurias.
2. COM UN JUGUETE ROTO (1993). Jaume Cela. Editorial Columna. Barcelona, 1993
3. LAS INTERMITENCIAS DE LA MUERTE (2006). José Saramago. Madrid: Santillana

17, 18 anys

1. TE LO CONTARÉ EN UN VIAJE. (2002). Carlos Garrido. Barcelona: Crítica.
2. LA MUERTE DE IVÁN ILLITCH. (1967) León Tolstoy. Barcelona: Juventud
3. PEDRO PÁRAMO. (1995) Juan Rulfo. Ediciones Cátedra. Madrid

ANNEXOS DIRIGITS PRINCIPALMENT A LES FAMÍLIES

ANNEX 7:

FONTS I RECURSOS PER TRACTAR LA MORT DE MANERA POSTERIOR O PAL·LIATIVA

AECC:http://www.escuelas.msssi.gob.es/podemosAyudar/cuidados/docs/como_hacer_frente_perdida_ser_querido_AECC.pdf

Aguilar, J. y Montaña, N. La muerte y los niños. Una guía para los padres. http://www.conductitlan.net/la_muerte_y_los_ninos.pdf

Andreoli, V. (2005). Carta a un Adolescente. Barcelona: RBA.

Baum, H. (2003). ¿Está la abuelita en el cielo? Cómo tratar la muerte y la tristeza.

Cid Egea, L. (2011) Explícame qué ha pasado. Guía para ayudar a los adultos a hablar de la muerte y el duelo con los niños. Fundación Mario Losantos del Campo (FMLC). Disponible en: <http://www.fundacionmlc.org/actualidad/noticias/descarga-aqui-guia-duelo/>

Cobo Medina, C. (2004). El Duelo en la Infancia. Apogemas del Niño y el Morir. Adiós (45), 30-34.

Feijoo, P. y Pardo, A. (2003b). La escuela: una amiga en el duelo. Aula de Innovación Educativa, 122, 41-45.

García, A. (2013) <http://docentia.webnode.es/news/recursos-sobre-la-muerte-y-el-proceso-de-duelo/>

Grupo ASV (2015) Mamá, papá, ¿qué es la muerte? Guía. Descargable aquí: <http://www.grupoasv.com/uploads/ficheros/noticias/descargas/201510/descargas-descargar-mama-papa-que-es-la-muerte-es.pdf>

Herrán, A. de la y Cortina, M. (2008). La práctica del acompañamiento educativo desde la tutoría en situaciones de duelo. Tendencias pedagógicas, 13, 157-173.

Huisman-Perrin, E. (2003). La muerte explicada a mi hija .Barcelona. El Aleph, 2003.

James John W., Friedman, R. i Landon Matthews, L. (2002). Cuando los niños sufren. Madrid: Los libros del comienzo

Joy Johnson (2001). Claves para ayudar a sus hijos ante el duelo y pena. Editorial: Longseller SA

Kroen, W.C. (2002) Cómo ayudar a los niños a afrontar la pérdida de un ser querido. Un manual para adultos. Barcelona, Oniro.

Lyons, C; Schaefer, D. (2004) Cómo contárselo a los niños. Respuestas adecuadas cuando alguien fallece. Barcelona, Medici.

Material d'ajuda per xiquets/es i adolescents en dol:

<http://cosquillitasenlapanza2011.blogspot.com.es/2012/02/material-de-ayuda-para-ninos-en-duelo.html>

Mundy, M. (2001) Cuando estoy triste ante la pérdida de un ser querido. Madrid: Editorial San Pablo

Muñoz Khiene, M. (2000) Desde que murió mi hermano. Omaha, Nebraska: Centering Corporation.

Neimeyer, R. (2012) Aprender de la pérdida. Madrid: Planeta

Olshaker, B. (1993) ¿Cómo se lo decimos a los niños? Barcelona: Círculo de Lectores.,

Payás Puigarnau, A. (2014) El mensaje de las lágrimas : una guía para superar la pérdida de un ser querido

Ryan, V. (2002) Cuando los abuelos nos dejan. Cómo superar el dolor. Madrid: Editorial San Pablo

Ryan, V (2004). Cuando se muere tu mascota : cómo ayudar a los niños a superarlo. Madrid : San Pablo

Santamaria, C. (2010) El duelo y los niños. Barcelona: Sal Terrae

Schenetti, M. (2011) Comprender el dolor infantil. Niños y niñas que sufren emocionalmente. Barcelona: Graó.

Serra, X. (2015) I jo, també em moriré?. Barcelona: Grup 62

Soler, N. La pérdida de un ser querido. Guía práctica para personas en duelo. http://www.sfbsa.es/sites/default/files/guia_duelo_perdida_ser_querido.pdf

Turner, M. (2004). Cómo hablar con niños y jóvenes sobre la muerte y el duelo. Barcelona: Paidós.

UNICEF “El retorno de la alegría”

<http://docentia.webnode.es/news/recursos-sobre-la-muerte-v-el-proceso-de-duelo/>

Wolfet, Alan. Consejos para jóvenes ante el significado de la muerte. Barcelona : Editorial Diagonal/Grup 62, 2001.

Wolfet, Alan. Consejos para niños ante el significado de la muerte. Barcelona: Editorial Diagonal/Grup 62, 2001.

Worden, J. W. (1996). Children and grief: When a parent dies. New York: Guilford.

Worden, W. (2013) El tratamiento del duelo. Madrid: Paidós Ibérica

ANNEX 8:

IDEES BÀSIQUES A RECORDAR PER TRACTAR LA MORT AMB ELS INFANTS

1. Comunicar la notícia com més prompte millor en un lloc tranquil i privat i amb la persona adequada.
2. Utilitzar un to de veu assossegat i estar atent a la necessitat de contacte físic (Abraçades, contactar suaument en el seu esquena, sostenir la seua mà ..)
3. Parlar sobre les possibles reaccions després de la pèrdua: tristesa, enuig, confusió ..., però advertint que no hi ha una única manera d'expressar el dolor. Cal donar-li permís per expressar emocions tant negatives com positives.
4. Incloure'l/la en els actes i reunions familiars i, si és la seua voluntat, deixar-lo participar en els rituals de comiat. Explicar el que passarà a partir de ara. En què consisteix un funeral, soterrament, o vetllar, les visites, la tristesa dels adults, etc. I si així ho desitja, se li ha de permetre veure el cadàver, acompanyat per una persona propera que li explique prèviament la situació. Podem suggerir-li que prepare algun detall especial que expresse el seu amor per la persona morta: un dibuix, una carta, deixar-li triar unes flors ... Qualsevol mostra d'afecte estarà bé. Cal preguntar-li què li agradaria fer amb la seua aportació, si posar-la al taüt, dur-la a la cerimònia, etc.
5. Animar-lo/a a fer preguntes, resoldre dubtes, pors i preocupacions.
6. No mentir és essencial; si no tenim una resposta concreta no hem de tenir por de reconèixer-ho.
7. Allunyar qualsevol sentiment de culpabilitat o responsabilitat que poguera sorgir en el nen per la mort d'un familiar.

8. No hem de parlar més enllà del nivell de comprensió de l'infant.
9. Hem d'haver parlat de la mort abans que l'infant es veja emocionalment vinculat a una situació de dol. Hi ha moltes situacions que ho permeten: la visita a una església de poble on hi ha un cementiri, una flor que es marceix, la tardor,...
10. No hem de vincular la mort a una contrarietat o dificultat, ni a una malaltia lleu i passatgera. Hem d'explicar als infants què produeix la mort.
11. Hem d'emprar la paraula «mort» i eliminar eufemismes (ja descansa, se n'ha anat de viatge, està dormint, ...) S'ha de reforçar la irreversibilitat de la mort i no donar peu a falses expectatives de retorn.
12. Hem de donar a l'infant l'oportunitat de parlar de la persona morta i respectar el seu dolor emocional.
13. Mai no hem d'amagar el nostre propi dolor, ni tancar-nos per plorar d'amagat. És bo mostrar que els adults també són vulnerables i que podem compartir la tristesa.
14. Fer-li saber de totes les maneres possibles que estem al seu costat i que cuidarem d'ell/a

ANNEX 9

DRETS DE L'INFANT I ADOLESCENT QUAN HA PERDUT UN ÉSSER ESTIMAT²

1. TINC DRET A TINDRE ELS MEUS PROPIS SENTIMENTS PER LA MORT D'UN SER ESTIMAT. Puc enfadar-me o sentir-me trist/a. Puc tindre por o sentir alleujament. Puc sentir-me insensible al que m'envolta o, de vegades, puc no sentir res en absolut. Ningú sentirà exactament el mateix que jo.
2. TINC DRET A XERRAR DEL MEU DOLOR SEMPRE QUE TINGA GANES. Quan necessite parlar, trobaré a algú que m'escolte i m'estime. Quan no vulga parlar, no passarà res; també estarà bé.

3. TINC DRET A EXPRESSAR ELS MEUS SENTIMENTS A LA MEUA MANERA.
Quan els xiquets/es pateixen, els agrada jugar per sentir-se millor durant una estona.
Puc jugar i riure.
També puc enfadar-me i portar-me malament. Això no vol dir que siga dolent, sinó que tinc sentiments que em fan por i que necessite que m'ajuden.
4. TINC DRET QUE ELS ALTRES M'AJUDEN A SUPORTAR EL DOLOR.
Especialment els adults que m'estimen.
Bàsicament necessite que presten atenció al que sent i al que dic, i necessite que m'estimen passe el que passe.
5. TINC DRET A DISGUSTAR-ME AMB ELS PROBLEMES NORMALS I QUOTIDIANS.
De vegades puc estar de mal humor i puc tindre problemes en les relacions amb els altres.
6. TINC DRET A PATIR "ONADES DE DOLOR".
Les onades de dolor són sentiments de tristesa sobtats i inesperats que, de vegades, m'envaeixen, fins i tot molt temps després de la mort d'una persona. Aquests sentiments poden ser molt forts i, fins i tot, poden fer por. Quan em senta així potser tindrè por d'estar sol.
7. TINC DRET A RECOLZAR-ME EN LES MEUES CREENCES ESPIRITUALS PER ESTAR MILLOR.
Siguem quines siguem les meues creences potser que m'ajuden d'alguna manera a estar més prop de la persona que ha mort.
8. TINC DRET A PREGUNTAR-ME PER QUÈ HA MORT LA PERSONA A QUI VOLIA.
No obstant això, si no trobe resposta, no passa res. Les preguntes sobre la vida i la mort són les més difícils de contestar i van evolucionant i canviant amb la meua evolució i maduresa.
9. TINC DRET A RECORDAR LA PERSONA QUE HA MORT I A PARLAR SOBRE ELLA.
En unes ocasions els records seran alegres i en altres, tristos. Siga com siga, els records m'ajuden a mantindre viu el meu amor per la persona que ha mort.
10. TINC DRET A SEGUIR ENDAVANT I, AMB EL TEMPS, RECUPERAR-ME
Viuré una vida feliç, però la vida i la mort de la persona que ha mort sempre formaran part de mi. Sempre la trobaré a faltar.